

KERKÜK AĞZINDA MANİ VE HORYATA DÂİR

Prof. Dr. Ziyat AKKOYUNLU

Kerkük'te bir gelenek hâlinde yaşayarak varlığını koruyan maniler, tarihî anane ve âdetlerin tesiriyle, bir ihtiyaç hâlinde meydana gelen içli birer hâtıra kaynağıdır.

Edebiyat ve mûsikîde çok özel bir yeri olan bu halk edebiyatı mahsûlü, asırlar boyunca kendini geliştirmiş ve varlığını koruyabilmiştir. Bu arada da, tabîî bir hâdis olarak, divân edebiyatından etkilenmiş ve onu etkilemiştir. Horyatlarda göze çarpan mecâzlar, teşbihler, istiâreler, iktibâs-lar, özel kavramlar ve daha başka edebî sanat unsurları, divân edebiyatının tesiridir. Bir çok divân şairi de isim vermeden mani ve horyat yazmıştır.

Divân edebiyatının tartışılmaz en büyük ustası ve şiirleri ile şâh eserler ortaya koyan Fuzûlî bile :

Güle naz

Bülbül eyler güle naz

Girdim bir dost bağına

Ağlayan çok gülen az

diyerek horyatı ihmâl etmemiştir. Kerkük dolaylarında horyat icrâ usûllerinden biri olan «İdele» usûlüyle terennüm edilen «Öz bégim öz agam ôgi» şeklindeki süs unsuru, Hicrî Dede'nin 1 Temmuz 1962 yılında yayınlanan divân tarzındaki manzûmesinin bir mısraında şöyle geçmektedir : «Bah men kuluna öz bégim öz agam ôgli»¹. Şah İsmail (Hatâyî), hece vezniyle yazdığı şiirleri arasında manilere de yer vermiş, hatta onlara fazlaca değer vererek mahlasını da kullanmıştır :

Hatâyî'm hal çağında

Hak gönül alçağında

Bin Kabe'den yeğrektir

Bir gönül al çağında

Asırlar boyunca süregelen eski hayatın ve topluluğun ölmez yâdigârı olarak, o devirlerin içtimâî hayatını canlandıran mani ve horyatlar tarihe mal olmuş umumî ve mahallî hâdiselere ışık tutmaları hasebiyle mühim bir değere hâiz oldukları gibi mazmûnlarında mahallî deyim be atasözlerinin en güzellerini, öz şivenin morfolojik özelliklerini, şekil ile cümle yapısını ve tarihe gömülüp Türk âleminde bugün kullanılmayan kelimeleri görmek mümkündür. Bunun yanında horyat, nağme tarzı olarak mûsikî hazinemizin mühim kaynaklarından sayılır ki, bu bakımdan umumî Türk medeniyeti tarihi ile de alâkalı bir sanat maddesi hüviyetini taşır.

Mani ve horyatlar, yukarıda zikrettiklerimizi saklayıp muhafaza eden en modern mahfazalardan daha muhkem bir hazinedir.

Mani; Kars-Erzurum yöresinde «men'», Ege'de «mana», Urfa'da «meani» İstanbul ağzında «mani», Azerbaycanda «mahnı», Kerkük'te «me'ni» diye telaffuz edilir. Bu kelimenin kaynağı henüz vuzûha kavuşmamıştır. Diğer yörelerde mani kelimesi ile edebî tür olan mani dörtlüğü kastedilir iken, Kerkük yöresinde ezgi, nağme manaları kastedilir. «Me'ni çağırmağ» «me'ni demeg» şarkı söylemek yani şiiri nağme ile terennüm etmek manasına gelir. Edebî tür olan maniye ise horyat, kor-yat, hoyrat veya koyr' adı verilir. Bu türdeki düz maniler türkû, ağıt, ninni v.s. kırık havalar; kesik mani ise daha fazla uzun havalar için malzeme olarak kullanılır. Bundan dolayıdır ki kesik mani türlerine Kerkük yöresinde mani adı verilmez.

Ancak düz mani türüne, az da olsa, mani denildiği görülür. Bu, yöredeki halkın yaptığı bir nevi tasnif veya adlandırmadır. Bu tasnif, bunların mani çeşidi olmadıkları manasına gelmez.

Mani, bilindiği gibi, başlıca iki kısma ayrılır. Düz mani ve kesik mani. Bu yazıda, Kerkük yöresinde hâiz olduğu ehemmiyet bakımından kesik mani üzerinde duracağız.

Kesik mani Kerkük yöresi halkı ağzında, yukarıda da bahsettiğimiz gibi horyat, koryat, hoyrat veya koyrat şeklinde telaffuz edilir. Bu kelimelerden hangisinin doğru olup olmadığı üzerinde pek çok şey söylenmesine rağmen tatmin edici bir neticeye varılamamıştır. Biz bunların üzerinde durmadan adı geçen kelimelerin Kerkük yöresi halk ağzındaki yaygınlığı üzerinde duracağız.

1950'lerin ilk yılları ile ondan önceki yıllara döndüğümüzde, bu kelimelerin hepsinin kullanıldığını görüyoruz. Yani yöre halkı hoyrat kelimesini kullandığı kadar horyat, koryat ve koyrat kelimelerini de gönül rahatlığı ile kullanıyor idi. 1951-1954 yılları arasında Hâfız Molla oğlu Sâbir tarafından hazırlanan «Kerkük Müntehap Horyatları»² adlı; üç ciltlik kitabın ilk cildi neşredildikten sonra, yazarı tarafından Türkiye'deki bazı ilim adamlarına gönderilmesi ve o devrin Türk Dil Kurumu Derle-Tarama kolu Başkanı Ömer Asım Aksoy, Türk Etnografya Müzesi Müdürü Hâmit Zübeyr Koşay, Erzincan Vilayeti lise öğretmenlerinden araştırmacı - yazar Vehbi Cem Aşkun... ve başkalarından alınan cevâbî mektupların, takrizlerin gelmesi akebinde bunların, adı geçen eserin 2. ve 3. ciltlerinde neşredilmesi, Irak Türkleri'nin bu kavramlara karşı durumunu değiştirmiştir.

Aşağıda bir-iki tanesine temas edeceğimiz bu takrizlerden sonra yörede çıkan yazılarda artık horyat, koryat ve koyrat kelimeleri neredeyse kullanılamaz olmuş, hatta bununla da yetinilmemiş, orijinal horyat metinleri bile değiştirilmiştir. İşte bir örnek : Mola Sâbirin 1953 yılında neşrettiği kitapta geçen;

Elinde dolu bada
Her zaman düşer yada
Harda horyat çağırsaw
Kerkük'e gëli sada³

şeklindeki horyat, kendisi ile gerçekten iftihar ettiğimiz değerli araştırmacı Ata Terzibaşı'nın 1975 yılında neşrettiği bir eserinde

Elinde dolu bada
Her zaman düşer yada
Harda hoyrat çağırsaw
Kerkük'e gëli sada⁴
şeklinde geçmektedir.

Halbuki horyat kelimesinin aslı ve menşei bugüne kadar Türkiye'de bile tam manası ile ortaya çıkarılamamıştır. Hal böyle iken, iş aydınlığa kavuşuncaya kadar, bu kavramlarla ilgili kullanılan bütün kelimelerin canlı tutulmasında büyük fayda vardır. Zira bu kelimenin «hoyrat» olma ihtimali kadar «koyrat», «koryat» ve «horyat» olma ihtimalleri de vardır. Hatta son ihtimal bizce daha kuvvetlidir. Şöyle ki :

1 — Kerkük yöresi halkı konuşma sırasında, kelimenin ikinci hecesinin başında bulunan «r» sesini, birinci hecenin sonuna almayı tercih eder.

yaprak / yarpah
toprak / torpah
avrat / arvat⁵
kelimelerinde olduğu gibi.

2 — Horyat kelimesinin kökü olabileceğini farzettığımız taktirde «hor», «kor», «horı», «kora» kelimeleri; 1. si «değersiz», 2. si «her tarafı iyice yanarak ateş haline gelmiş kömür veya odun parçası», 3. sü «işsiz-güçsüz, âvâre kimse», 4. sü «olgunlaşmamış ham meyva» manaları ile bölgede yaşamalarına rağmen, «hoyrat» kelimesinin kökü olabilecek «hoy» kökü bir mana ifade etmez.⁶

3 — Şemsettin Sami, Kamûs-i Türkî adlı sözlüğünde horyat kelimesini madde olarak alır ve «galatı hoyratır» der. Nitekim aynı sözlükte hoyrat maddesi karşısında «bakınız horyat» yazdığı göze çarpar. De-

mek ki Şemsettin Sami'ye göre (manası ne olursa olsun» kelimenin aslı horyattır. Şemsettin Sami, sözlüğünde «horyat» kelimesinin «köylü, kaba, eli birşeye yakışmayan, birşeyi güzel muhafaza etmeyi bilmeyen» manalarını ifade ettiğini zikretmektedir.

Tarama sözlüğüne baktığımızda «horyat» maddesi şu şekilde geçmektedir:

(Horyat) (I): Tek başına söylenen bir çeşit ezgi (Kerkük).

(Horyat) (II): 1 — Kaba, hoyrat (Zarşat),

2 — İnsafsız kimse (Ahlat).

Aynı sözlükte «hoyrat» maddesi ise çeşitli bölgelerde şu manaları ifade etmektedir:

(I) 1) Yakışsız, çirkin. 2) Acemi. 3) Bıçimsız. 4) Dikkatsiz. 5) Söz dinlemeyen, itaatsiz. 6) Tembel. 7) Savruk (kimse). 8) Bakımsız çocuk. 9) Soğuk yaradılışlı, insanlardan kaçan. 10) Yüzü hiç gülmeyen. 11) Tuhaf. 12) Tutumsuz. 13) Cimri, hasıs. (II) Bir çeşit ezgi, türkü, (Erzurum; Urfa; Kerkük).

Birinci gruptaki manalara bakıldığında bu kavramlardan çoğunun, mani gibi cansız bir şeyi değil de canlıları niteleyebilen sıfatlar olabilecekleri dikkati çeker. İkinci manada da «türkü» karşılığı görülüyor ki horyat türküden tamamen farklı bir türdür.

Bize göre bu durum o devirde yani 1950'lerde Türkiyede horyatın ister edebî tür olarak ister ezgi bakımından, yeterince bilinmeyişinden kaynaklanmıştır. Nitekim o sıralarda lise öğretmenliği yapan Vehpi Cem Aşkun, Molla Sâbir'in 1950'lerde yayınlanan ve yukarıda adı geçen eseri hakkında, İstanbul'da çıkan Dünya gazetesindeki yazısında⁷ horyat için şunları yazmaktadır. «Horyat kelimesinin bizdeki söyleniş horyattır. Daha çok güney illerimizde bulunan bir uzun havanın adıdır. Kendine has yanık bir ezgidir. Sözleri de ezgiye uygun bir edaya maliktir. Yalnız halk arasında «horyat» kelimesi, çirkinin huyu, kötünün de sıfatıdır. Kerkük'teki bu kelimenin de aslı mutlak «hoyrat»tır diyor.

Burada bu kanaata nasıl varılmış? Doğrusu şaşmamak mümkün değildir. Bir benzetme yapacak olursak Kerkük bölgesinde «bacak» kelimesi yerine «kış» kelimesi kullanılır. Bu da demektir ki topluluklar istedikleri kelimelerin manalarını, hangi sebeple olursa olsun, kimseye danışmadan kaydırabiliyorlar. Kerkük'te «bacak» kelimesinin «baldırbacak açmak» gibi deyim, «her koyun öz bacağından âsili» gibi atasözlerinde ve az da olsa halk ağzında yaşamasına rağmen «kış» kelimesi çok daha yaygındır. Bu kelimeye de müdahale edilirse belki değiştirilebilir ama, kelime kullanılmıyor neticesi hiçbir zaman çıkarılamaz.

Vehpi Cem Aşkun yazısına iki horyat örneği verdikten sonra devam ediyor: «şu deyiş ise (horyatı kastediyor) bir mani şeklinden çok ayrıdır. Çünkü birinci mısra kendinden sonra gelen üç mısra ile aynı ölçüde değildir, yalnız ezgileri nasıldır? Bunu bilmek lazım» diyor.

Günümüzde horyatın bir kesik mani türü olduğu Türkiye'de de hemen hemen herkesçe biliniyor artık. Ama yazar bu hakikatı bilmediği halde onun adının «horyat» değil de mutlak! «hoyrat» olduğunu söyleyebiliyor.

Horyat, ilk mısraı yedi heceden az, bir kelime veya kelime grubuyla kurulan, diğer mısraları yedişer hece olan cinaslı manilerdir. İlk mısraın eksik heceli olması maninin yapısında bir eksiklik veya kusur teşkil etmez. Zira bu hece noksanlığı icra sırasında; Kerkük'te «baba bugün», «zalım», Erbil'de «bile yoldaş», Azerbaycan'da «azizim» gibi kalıplaşmış, doldurma sözlerle kapatılır.

İstanbul manilerinin başında geçen «adam aman» sözü de bizce yukarıda bahsettiğimiz kalıplaşmış sözlerden başka bir şey değildir. Büyük bir ihtimalle, bu kalıplaşmış söz önceleri diğer bölgelerde olduğu gibi icra sırasında kullanılmış, zamanla maninin bir parçası imiş gibi İstanbul manisine yapışıp kalmıştır. Çünkü, Kerkük horyatları ile İstanbul manilerini

mukayese ettiğimizde ikisinin de tıpatıp aynı olduğunu göreceğiz. Şöyle ki :

Kerkük horyatı

Kazan ağlar

Ot yanar kazan ağlar

Burda bir garib ölüp

Türbêsîn kazan ağlar

İstanbul manisî

Adam aman kuzu su

Çay kuru çeşme kuru

Nerden içsin kuzu su

Beni yakıp bitiren

Bir ananın kuzusu

Kerküklü horyatında «kazan ağlar» derken, bunun hangi manaya geldiğini ikinci mısra da açıklamaya çalışıyor. «Ot yanar kazan ağlar» demekle, altındaki ateşin tesiriyle taşan ve ağılıyormuş gibi suları akan kazanı kastettiğini söylüyor. Çünkü cinas kuracak ve esas söylemek istediğini üçüncü ve dördüncü mısralarda söyleyecektir :

Burda bir garib ölüp

Türbêsîn kazan ağlar

Bu iki mısra da bir yabancının öldüğünü, kimsesi olmadığı için, mezarını kazan kişiden başka kimsenin üzümlü ağlamadığını ifade ederek «kazan» kelimesi ile cinasını kuruyor.

İstanbul manisine baktığımızda, İstanbullu, «adam aman» ile başlıyor manisine. Bu söz her manide tekrarlandığı için, diğer bölgelerdeki kalıplaşmış sözler gibi kabul edilebilir ve dolayısıyla maninin icrasına has tamamlayıcı bir unsur olması hasebiyle yazılı metinde yok farz edilebilir. «kuzu su» kelime grubuyla, İstanbullu cinas kuracağı için bununla hangi manayı kastettiğini izah etmesi lazım. Burada, ikinci mısraı atlayıp üçüncü mısraa geçerek «nerden içsin kuzu su» diyebilir. Ancak, ne kastettiği tam anlaşılmayabilir kuşkusıyla, maninin en önemli özelliklerinden biri olan dörtlük olma (dört mısradan oluşması, daha fazla olması gerektiğinde ilâve mısraların biri serbest, diğeri kafiyeli olması) kuralını bozma pahasına da olsa, başta söylediği «kuzu su» sözünü daha açık hale getirmek istiyor ve kafiyesi ser-

başta söylediği «kuzu su» sözünü daha araya sıkıştırıyor. Esas söylemek istediğini de Kerküklü'nün horyatında yaptığı gibi son iki mısra da söyleyerek cinası kuruyor.

Netice itibariyle İstanbul manisinden fazlalıkları attığımız taktirde tipik bir Kerkük horyatı ortaya çıkacaktır.

Kuzu su

Nerden içsin kuzu su

Beni yakıp bitiren

Bir ananın kuzusu

bir başka örnek :

Adam aman yara sar

Hekimsen bak nabzıma

Cerrah isen yara sar

Beni kimse asamaz

Asar ise yar asar

* * *

Yara sar

Cerrah isen yara sar

Beni kimse asamaz

Asar ise yar asar

Nevar ki halk; şiir için ezgi yaptığı gibi, ezgi için de şiir türü ortaya çıkabilir. Yani İstanbullu belli bir ezgi ihtiyacını karşılamak için horyata bir mısra ilave etmek suretiyle kendine has mani türünü ortaya çıkarmış olabilir. Aynı durum horyat veya kesik maninin, düz maniden türeme ihtimali için de düşünülebilir. Ne olursa olsun Türk dünyasında mani ve yakın türlerinin birbirlerine çok benzedikleri ve büyük bir ihtimalle aynı menseden geldikleri anlaşılmaktadır.

- 1 Kardaşlık Dergisi, Yıl 2, Sayı 3, Temmuz 1962, Bağdat, Sayfa 33.
- 2 Hâfız Molla Mehmetoğlu, Sâbir : «Kerkük Mütəhap Horyatları», I. cilt; Selman Numan Elazamî'nin Yeni Arabiye Matbaası, Bağdat, 1951; II. Cilt, Maarif Matbaası, Bağdat, 1953; III. Cilt, Maarif Matbaası, Bağdat, 1954.
- 3 Hâfız Molla Mehmetoğlu, Sâbir : Aynı eser, c. II, s. 105.
- 4 Terzibaşı, Atı : «Kerkük Horyatları ve Manileri», Ötüken Yayınevi, İst., 1975, 593 Nolu Horyat, s. 494.

- 5 Arvat şeklinin daha doğru olma ihtimali vardır. Zira bu kelime D.L.T.'de «uragut» şeklinde geçmektedir.
- 6 Hoy kelimesi Kerkük'te hayret bildiren bir ünlem olarak kullanılıyorsa da bu mana konudan pek uzaktır.
- 7 Aşkun, Vehpi Cem : «Yurtdışı Folklor Çalışmaları (Kerkük Horyatları)», Dünya Gazetesi, sayı : 725, Mart 1954, İstanbul. Aynı yazı eski harflerle Molla Sâbir'in adı geçen eserinin III. Cildinde neşredilmiştir. Biz oradan faydalandık.

KAYNAKLAR

- 1 — Alkoyunlu, Cana : «Kerkük Türkleri'nde Horyat Geleneği», Gazi Üniv. Sos. Bil. Enst. Türk Dili ve Edeb. Böl., Mastar Tezi, Ankara, 1986.
- 2 — Dizdaroğlu, Hikmet : «Halk Şiirinde Türler», Türk Dil Kurumu, Ankara, 1969.
- 3 — Erdem, Güler : «Kerkük Horyat ve Manilerinde Sevgili Motifi», Gazi Üniv. Eğit. Fak. T.D.E. Böl., Lisans bitirme tezi, Ankara, 1986.
- 4 — Hafız Molla Mehmetoğlu, Sâbir : «Kerkük Müntehap Horyatları», I. cilt;

Elarabiyye'l-Cedide Matbaası, Bağdat, 1951. II. cilt; Maarif Matbaası, Bağdat, 1953. III. cilt; Maarif Matbaası, Bağdat, 1954..

- 5 — Özbek, Mehmet : Folklor ve Türkülerimiz», Ötüken Yayınevi, İst., 1975.
- 6 — Samî, Şemsettin : «Kâmûs-i Türkî».
- 7 — Şahbaz, Hüseyin : «Kerkük Ağzı», İst Üniv. Edeb. Fak. T.E.D. Böl., Doktora Tezi, İst., 1979.
- 8 — Tarama Sözlüğü.
- 9 — Terzibaşı, Ata : «Kerkük Horyatları ve Manileri», Ötüken Yayınevi, İst. 1975.

İŞARETLER

(') : ayın harfi

ê : uzun e

î : kısa ı veya i

ô : uzun o

w : vav.

Not : Kerkük ağzında kullanılan hırıltılı (h) ve gayın sesleri teknik imkânsızlıklar sebebiyle gösterilememiş; diğerlerinin de yukarıda şekilde verilmesi zaruret olmuştur. Sayın yazarımızdan ve okuyucularımızdan özür dileriz.

(Yazı işlerinin notu)

KAYSERİ'DE YAŞAYAN UYGUR VE KAZAK TÜRKLERİNİN BAZI ÂDET VE İNANIŞLARI

Doç. Dr. Harun GÜNGÖR

DOĞUM

Uygurlar'da çocuk doğduğu zaman ona, ilk olarak aile büyüklerinden bir hanım tarafından kaymak ve ceviz ezilerek verilir. Buna «ağızlandırma» denilir. Bunun sebebi, koyun gibi salim olması dileğidir. Eğer bu bulunmazsa o zaman kaymak yedirilir.

Çocuğun doğumu anında, doğum yapan kadına refakat eden hanıma «Doğum anası» denilir. Doğum anası çocuk doğduktan sonra, çocuğun göbeğini dibinden bağlar, diğer kalan bölümü de çocuğun beline bağlar. Birkaç gün sonra göbek düşer. Buna da «Kindik düştü» denilir. Düşen göbek bir ağaç üzerine, hatta küçük bir çubuk üzerine bağlanarak evin bir köşesine konulur. Göbek düştükten sonra, keçi kılından dokunmuş bir kilim tozu ile göbeğin üzerine basılır. Bu çocuğun sıcak, soğuk şeylere dayanıklı olması içindir.

AD VERME

Çocuk doğduktan üç gün sonra aileden yaşlı bir erkek tarafından ona ilk adı verilir. Kırk günden sonra da «ad toyu» denilen büyük bir ziyafet düzenlenir. Sabah hatim yapıldıktan sonra, bir imam tarafından asıl isim konulur. İsim konulurken çocuğun yüzüne bir duvak örtülür. İmam çocuğun sağ kulağına ezan, sol kulağına da kaamet getirir ve çocuğun ismini 3 defa kulağına fısıldar. Daha sonra çocuğun yüzü açılır. Örtü olarak kullanılan kumaş imama verilir. Çocuğun isim verilirken yüzünün örtülmesi «Bişerm» haysız olmaması içindir.

Kazaklar'da ise, isim verilirken babası hangi işle uğraşıyorsa, o anda elinde bulunan alet ismi de verilebilir. Meselâ, do-

ğum esnasında, çocuğun babası odun kesiyorsa «Balta» ismi... gibi. Eğer, doğum yapan kadının çocukları doğumdan hemen sonra ölüyorsa, o zaman da «Turgan, Tursun, Allahverdi» gibi isimler konulur. Uygurlar'da bu tür isimlere ek olarak «İgemberdi, Turap...» isimleri verilir.

Çocuğun kırk gün içinde saçı büyüyünce traş edilir, ilk saç traş eden berbere çocuğun saçı ağırlığında altın, yoksa sadaka verilir.

SÜNNET

Çocuk en az yedi yaşında sünnet ettirilir. Sünnet genellikle Nisan ayında, Abdallar tarafından yapılır. Sünnet olacak çocuk, kendini sünnet edecek sünnetçiye elinden tutarak evine getirir. Ev sahibi biraz pamuk bulundurur. Çocuğun yakınları toplanır. Bunlardan bir tanesi çocuğu tutar. Bu kimseye «Hatnı agası» denilir. Daha sonra çocuk sünnet edilir. Çocuk ağladığı zaman, ağzına haşlanmış yumurta verilir. Çocuğu görmeye gelenler sünnet hediyesi olarak çeşitli şeyler getirirler. Ama bu hediyeler arasında mutlaka yumurta bulunur. Sünnet sonrası kesilen parça, Türkistan'da bol miktarda bulunan «Çığ» adlı ağacın üzerine takılır ve kurutulur. Daha sonra alınıp çocuğun kesilen tırnağı ile bir yere gömülür¹.

ALBASTI

Uygurlar, «Albastı» yerine «Kara basmak» tabirini kullanırlar. Yeni doğum yapmış olan kadın üç gün yalnız bırakılmaz. Evde geceleri ışıklar yanık bırakılır. Hatta bu işlem kırk gün bile devam eder. Albastı'dan korunmak için hastanın yastığının altına Kur'an, evce de silah konulur. Kadınlarda albastı ile ilgili bir belirti sezil-

diğinde «**Pocan**» patlatılır. Albastı cinlerin bir çeşidi olarak düşünülmektedir.

Kazaklar'da da, albastı terimi yerine «**Kara bastı**» kullanılmaktadır. Doğum yapan hanımı uzun süre baygın kalırsa, onun karabastı olduğuna inanılır.

Albastı ile ilgili bir Kazak hikâyesi şöyledir: Gençlerden biri «Buzağı kapmaca» oyununda bir atı çok beğenir. O ata sahip olmak ister. Ama atın sahibi zengin olduğuna için, ata ne kadar para verilirse de atı satmaz. Bir gün at sahibinin kızı Kara bastı olur. Kızın tedavisi için, oğlanın dayısını çağırırlar. Çocuk ve dayısı ata binip kızı tedaviye giderler. Yolda çocuk dayısına «Kara bastı»nın nasıl bir şey olduğunu sorar. O da çocuğa «İki parmağımın arasından bak» der. Çocuk oradan bakınca, iki-üç yaşlarında, sarı saçlı bir çocuk görür. Sözkonusu çocuğun elinde bir de ciğer vardır. Çocuk bunları dayısına söylediği zaman, dayısı çocuğa «İşte o, karabastıdır» der. Dayısı karabastıyı görünce «Zalim onu nereye götürüyorsun? Koy bakalım onu aldığın yere» deyince, Kara bastı onu tekrar hastanın içerisine takar ve hasta iyileşir. Aynı zamanda bu kimse «Git zalim burada ne işin var?» diyerek onu kovar. Adamın kızı iyileşince adam bu kimseye «Dile benden ne diler sen» der. O da atı ister ve alır. Böylece çocuk at sahibi olur.

EVLENME

Uygurlar'da çocuk evlenme çağına gelince anne ve babası ona...nın kızını alacağını bildirir. Oğlanın görüşüne başvurulsa da karar mutlaka anne ve babanınıdır. Bunun üzerine kız tarafına bir tane aracı gönderilir. Bu kişiye «Saye Kılğan» denilir. Kız tarafı bu işe razı ise, oğlanın ailesi tarafından kızıvine istemeye gidilir. Bu olaya «Söz Taşlama» adı verilir. Oğlanevi elbiselik kumaş, yüzük vb. ile **Birhon tokaç** (özel yapılmış 12 ekmek) alarak kız tarafına götürür. Bir sofrada içinde götürülen bu ekmek ve hediyeler kız tarafına varınca, onlara takdim edilir. Bu olaya da «Fatıha Boldı» denilir. Kızın anne ve babası bu ekmeğe elini sürüp, elini ağzına götürür. Daha sonra

«Haşkallah (Tanrı korusun)» deyip bohçayı kapatıp içeri götürür. Kız tarafı, ekmeğin altındaki leğen içine ipek bir kumaş koyup, onu tekrar oğlan tarafına verir. Bu sırada çay içilir. Oğlan tarafı «Çok rahmeti, bizi kırmadınız, kabul ettiniz» deyip, saygı ve sevgi duruşu gösterip evden ayrılır. Daha sonra, kızın akrabaları, kız babası tarafından eve çağırılıp, onlara çay ikram edilir, buna «Meslehet Çayı» denilir. Akrabaların görüşleri alınır. Görüş genelde olumlu olur. Bu merasimden sonra kızın verilmesi işi resmileşmiş olur.

İkinci defa oğlan tarafı kızevine gelip alacakları eşyaları tesbit ederler. Buna «Düğünlük kestik» denilir. Bütün bu alışverişler bittikten sonra, düğün başlar.

Düğün için önce «**Bargak**» yani davetiye dağıtılır. Davetiyenin ardından düğün yemeği için pirinç, yağ, odun ve tuz gelin evine götürülür. Yemekler hazırlanır. Bu arada oğlan «**Yiğit Koldaş**» adı verilen sağdıçlarla kızevine gelir. Eğer damat adayını kızevine atla gelmişse, atının ayağı altına genellikle beyaz veya kırmızı keçe serilir. Oğlan attan inmeden kız yakınlarından biri oğlana bir fincan içinde bulunan kaymağı, sapına beyaz pamuk sarılmış bir kaşıkla sunar. Oğlan kaymak-tan bir kaşık aldıktan sonra, onu kaşıkla diğer arkadaşlarına dağıtır. Attan inerler. Eğer kız tarafının malî durumu iyi ise, oğlana bir köşk yapar. Yoksa oğlan, komşu bir eve gider. Damat ve sağdıçlar ö-nüne önce kız tarafının yemeği getirilir. Bu, daha çok et kızartmasıdır. Kız tarafından verilen yemekte oğlana, onun anne ve babasına birer koyun kuyruğu getirilir. Bu olaya «**Kuyruk Tartma**» denir. Daha sonra oğlan tarafının yemeği sunulur. Daha önce damat ile anne ve babasına yapılan muamele, şimdi de kız tarafına yapılır.

Yemekten sonra «**Nikah kılmak**» denilen nikah kıyılır. Nikah yapılır yapılmaz, bir fincan içinde tuzlu suya bastırılmış iki parça ekmek vardır. Bunlardan biri oğlana, diğeri de kıza yedirilir². Nikah-tan sonra oğlan sağdıçlarla eve gidip, orada bekler.

Ev yakınsa hanımlar gelini yaya olarak getirirler. Uzak ise, at ve eşek arabası ile gelin getirilir. Gelinin önünü kesen çocuklara ceviz, üzüm veya para verilir. Gelin eve on metre kalınca, evin önüne beyaz bir bez serilir. Bu bez parçası gelin ilerledikçe oradaki davetliler tarafından yırtılarak paylaşılır. Damatevinin önüne üç adet büyük ateş yakılır. Gelin ateş etrafında dolaştırılarak üzerinden atlatılır. Gelin eve gelince, kendisine sunulan bir tas su ile abdest alır. Bu abdest suyunu daha sonra evin dört köşesine döker.

Gelinle iki yenge birlikte gelirler. Kalabalık dağılır. İki yenge ile damat ve gelin başbaşa kalır. İki yenge yatakları serip gelini damada teslim eder. O iki yenge başka bir odada kalırlar.

Ertesi gün kahvaltı için kızevinden yemek gelir. Bu yemek birlikte yenilir. İki yenge yemek getirenle birlikte döner ve aynı zamanda kızın bâkirelik nişanını kızın anne ve babasına götürür.

Yüz açma merasimi yedi veya on gün sonra yapılır. Her iki taraf da birbirlerine hediye verirler. Ayrıca bir hafta sonra, kız babasının evine damadın akrabaları davet edilir. Buna «Çılatku» denilir. Amaç akrabaların tanışmalarını sağlamaktır.

Nişan merasimi yoktur.

Söz kesildikten sonra ise kızı «namzed oldu» denilir.

ÖLÜ GÖMME ÂDETLERİ

Uygurlar ölülerini saptırma/sapıtmalı mezarlara gömmektedirler. Ölüm komşu ve yakınlarla haberci gönderilerek duyurulur. Ölü için *salat* okunmaz. Ölü mutlaka evde yıkanır. Ölü yıkanan evin tünlüğünde bir kişi ölü yıkanınca kadar «Ta-ha» suresini okur. Ölü suyu ısıtılan ateş ise, üzerine toprak atılarak söndürülür.

Ölen kimsenin mezarda göğsüne «Cevapnâme» adlı bir kağıt konulur. Bu kağıtta «Peygamberim Muhammed/Dinim İslâm'dır» ibareleri yer alır.

Ölü mezara konulduğu zaman, ölünün kefeni üzerine cemaat tarafından toplanarak üzerine «üç ihlas» okunmuş top-

rak serpilir, daha sonra ölen kimsenin erkek çocuğu, o cemaatin en yaşlısına, babasının nasıl bir adam olduğunu sorar. O da mümkün olduğunca iyi cevap vermeye gayret eder. Daha sonra mezarlıkta Kur'an okunur. Ayrıca imam, yüksek sesle abdestin farzlarını sayar, tekrar Kur'an okunur ve cemaat dağılmadan ölü evine gelir. Burada Kur'an-ı Kerim okunur. Komşuların getirdiği yemekler misafirlere ikram edilir. Ölü sahibi mezarın yanına çadır diker. Burada maddî durumuna göre 3-5-7-11...41 güne kadar Kur'anı Kerim okutur (devamlı). Sabah camiden çıkan cemaat topluca mezarlığa gider. Burada Kur'an-ı Kerim okuyup evlerine dağılırlar. Burada (Kayseri'de) çadır kurma işi terkedilmiş olup, sabah camiden çıkan cemaat topluca ölü evine gelir. Burada Kur'an-ı Kerim okunur ve sabah kahvaltısını burada yapar.

Ölü gömüldükten sonra, mezar üzerine yeşil yapraklı bir ağaç dalı dikilir. Eğer mevsim kış ise, kurumuş çiçek dallarını bir ağaca bağlayıp mezara götürürler. Buna **Güldeste** adı verilir. Mezarlara taş dikme âdeti yoktur. Mezar ziyaretleri genellikle Perşembe, Cuma ve Cumartesi günleri yapılır.

Ölümün üçüncü gününden sonra «Nezir» adı ile bir yemek verilir. Yemek malzemesi ölü evinden getirilir. Ölümün yedinci günü ölüyü yıkayan hoca getirilir. Ona ölüden geriye kalan elbiseler verilir. Ayrıca suyu ısıtan, dökene ve yardım eden kimseye eğer verilecek elbise yoksa, o zaman da birkaç metre bez verilir. Bugün verilen yemekte **pirinç** bulunmaz. Bu yemeğin mutlaka hamur işi, kesilebilen bir yemek olması lazımdır. Bu yemeğe **yedisi** denilir.

Ölümün kırkıncı gününde, ölenin yakın akrabaları karşılıklı olarak birbirlerine hediyeler verirler. Daha önce yas tutmak amacıyla traş olmayan erkekler o gün traş olurlar. Eğer ölen kimse, hatırı sayılır bir bilgin veya devlet adamı ise, o gün cenaze katılanlar elbiselerinin tersini giyerler.

Kadınlar yas için saçlarına **beyaz** bir şerit bağlarlar. Buna «**Karalık**» adı veri-

lir³. Erkekler ise yas işareti olarak bel-lerine **beyaz** bir kuşak bağlarlar. Bu da aynı isimle anılır.

Ölünün 52. günü için hiçbir merasim yapılmaz. Ölüm yıldönümünde mevlüt okunur. Bu mevlüt Arapça olup, **Berzenci*** tarafından kaleme alınmış mensur halde-
dir.

Ölen kimseyi rüyasında gören yakını onu zayıflamış ve perişan bir halde görürse, sadakamız, duamız olmamış diye onun için sadaka verir.

Ruh tekrar döner gelebilir diye ölü evinde üç gün ışık yakılır. Aynı işlem ölünün yıkandığı yerde de uygulanır. Ayrıca ilk kırk gün içinde, her Cuma geceleri evde ışıklar yanar halde bırakılır⁴.

Mezar ziyaretlerinde, mezarların üzerine buğday, darı vb. şeyler saçılır ki, kuşlar yesin diye. Kabir ve Berat gecelerinde de kabirler ziyaret edilir. Ölen kimsenin ismi çocuklarına veya torunlarına verilir.

Kazaklara gelince, onlarda kaza ile ölmüş olanların mezarlarına çaput ve bez bağlanır. Bu tip mezarlardan alınan topraklar çeşitli hastalıkların tedavisinde ilaç olarak kullanılır.

Uygurlar'dan farklı olarak Kazaklar'da ölüyü yıkayan kimselere, ölünün hangi uzvunu yıkamışsa, onunla ilgili parça verilir ki, «Teberik» (hatıra) olsun diye. Ölünün kırkinci günü, ölen kimsenin akrabaları kurbanlık hayvan getirir ve pişirilecek yemek bu hayvanın eti ile yapılır. Ölünün yüzüncü günü ise, akrabalar birer hediye ile ölü evine gelirler. Ölü sahibi de onlara halı, kilim vb. hediyeler verir.

Kazaklar da mezarlarına taş dikmezler. Ancak mezar başlarına yatırılmış olan taşlara kendi boy işaretlerini çizerler.

NAZAR

Kazaklar nazar değmesin diye nüsha «Tumar» yazdırıp üzerlerinde taşırlar. Eğer bir kimsenin nazarın değiştiğine inanılırsa, o kimsenin elbise veya ayakkabısından bir parça alınır. Alınan parça yediye bölünür **adhraspan** denilen üzerklik oyunun siyah taneleri ile yakılır ve nazar olan kimseye koklatılır.

Çocuklara nazar değmesin diye beyaz

ve siyah koyun yünlerinden iplik yapılır, bunların üzerine de boncuk takılarak beşiklere asılır. Bu işlem hayvanlar için de yapılmakta olup, hazırlanan boncuklar onların boynuzlarına bağlanır. Yeni doğan çocukları nazardan korumak için de, yeni sokağa çıkarken onların alınlarına is sürülür.

Uygurlar'da ise, nazar değmesin diye evlere hayvan iskeleti, at nalı, eşek nalı ve ayrıca nar çiçeği dalından ufak bir kısım ipe geçirilerek eve asılır.

CİN

Gerek Uygurlar'da, gerekse Kazaklar'da cin inancı oldukça yaygındır.

Uygurlar'a göre, cinler bir meydanda tek başına duran ağaçlarda, ıssız evlerde, ahır ve küllük gibi yerlerde bulunur. Cinler insanlara beyaz yılan, beyaz kedi ve keçi şeklinde gözükürler. Hemen her şehirde cinli olarak bilinen yerler vardır. Kazaklar'a göre ise, cinler insanlar gibi düşünülmektedir.

Genelde sar'a hastalığına yakalanmış olan kimselere **cin çarpmış** denilir. Cin çarpmış kişiler, Doğu Türkistan'da hemen hemen her köyde rastlanan **Bahşi**'lerce tedavi edilir. Bahşilik soy sürmez, kendiliğinden bahşi olunur. Ancak bunlarda derece derecedir. Bahşi, cin çarpmış bir kimseye önce nüsha/muska, sonra Ta'viz verir, daha sonra da «üfler». Üfleme bir tutam söğüt dalı alınarak yapılır. Bunun üzerine okuyup üflendikten sonra, bununla hasta olan adama vurur. Bahşilerin çok meşhurları ise, ateşle tedavi yapar ve aynı zamanda **fal** da bakarlar.

Üfleme ve ta'viz sonucu iyileşmeyen bir hasta için, diğer bir tedavi yöntemi de «**Peri oyunu**»dur. Bu, şöyle yapılır : Türkistan'da evlerin damlarında bir pencere vardır. Buna **Tünglük** denilir. Sara'ya tutulmuş olan hasta eve getirilir. Sözkonusu tünglük'ün altına sağlam bir kazık çakılır. Kazıkla tünglük arasına bir urgan gerilir. Hastaya bu urgana sarılması söylenir. Hasta urgana sarılınca bahşi dua okuyup elindeki davula yavaş yavaş vurmaya başlar. O davula vurdukça da hasta urgana sarılmaya devam eder. Zamanla

hem davulun ritmi, hem de insanın hareketi hızlanır ve hasta tırmanışına devam eder. Eğer hasta dama kadar çıkarsa, o hastanın iyileşeceğine, eğer oraya kadar çıkmazsa bu da kötüleşeceğine delalettir. Daha sonra bu adamı alıp dışarda yanan yedi ateşe götürür. Adamın başı örtülü olduğu halde, Bahşi yanan bu yedi ateşin etrafında adamı döndürür. Adamın başı üzerinden de yedi defa ateş geçirerek «Cin olsan da git, peri olsan da git» deyip söylenir. Bu yapılan işe «**Öt göçürmek**» denilir.

Cinlerin bulunduğu yere tüfekte ateş edilince cinler kaçar. Çin'de Türkler'e tüfek verilmediği için bu işlemler «**Pocarı**» adı verilen kuvvetli bir patlayıcı ile yapılmaktadır. Cinlerin yiyeceği ise, bizim yiyeceklerimizin artığıdır.

Kazaklar'da ise cinli bir adam şöyle iyileştirilmektedir : Baksı olan kişi önce 30-40 kişiyi yanına toplar. Bu toplanan kişilere abdest aldırıp, namaz kıldırır. Bunları bir ateş etrafında toplar. Kendisi başta olmak üzere «Subhanallah» diye zikir başlar. Aynı zamanda dışarda bir ateş yakılır ve ateş içerisine birkaç tane kürek konulur. Baksı tam cezbe haline gelince «**Patır (kürek)**» der. Hemen kızarmış kürek getirilir. Baksı önce bu küreği yalar, daha sonra da hasta olan kimsenin sırtına ve kafasına bu kürekle vurur. Kürek karıncaya kadar orada kalır, hasta da böylece tedavi edilir. Baksılar Uygur bahşilerinde olduğu gibi, fal da bakarlar. Kazaklar, Afganistan'da bulunan birçok baksının elinde fal kitapları bulunduğunu da anlatmaktadır.

YAĞMUR DUASI

Uygurlar kuraklık olduğu, yağmur yağmadığı zamanlarda yağmur duası yapmaktadırlar. Köyün küçük ve büyükleri toplanıp Kur'an okuturlar. Buna «**Hatme haccân**» adı verilir. Eğer bu dua ile yağmur yağmazsa, o zaman da «**Sahra hatme**» yapılır. Yani, bütün köy meydana toplanır. Herkes yemek pişirir. Belli bir taş suya konulur ve belli sayıda çeşitli âyetler okunur. Bir boğum (top) çubukla da suya vur-

rulur. Anadolu'da olduğu gibi, dua esnasında eller ters çevrilmez.

Eğer yağmur çok yağarsa, onu indirmek için cemaatin hepsi sabah namazından sonra cami avlusunda toplanır ve hep bir ağızdan ezan okurlar.

DiĞER BAZI İNANÇLAR

Ay tutulduğu zaman «husub», güneş tutulduğu zaman da «kusuf» namazı kılınır. Ayrıca, Cuma'yı kıldıran imam cemaate iki rek'at namaz kıldırır.

Dilek için ağaçlara bez/çaput bağlanır.

Karga çift bağırırsa uğurlu, tek bağırırsa uğursuz sayılır.

Köpek ulursa uğursuzluk olur.

Müsük yamalak (Baykuş) öterse kötülük olur. Öttüğü yer harap olur.

Haşar karıncası (sarı küçük karınca) bir evde bulunursa orası uğurlu sayılır.

Kirpi uğursuz kabul edilir.

1 Bu durum ilkel topluluklarda rastladığımız «**Culte phallique**» ile ilgili gözükmektedir (Uno Harva, Les représentations Religieuses des Peuples Altaïques. Tr. Jean-louis parret, Gallimard, 1959, 110).

2 Tuz ve ekmeğin kutsallığı ifade edilmektedir.

3 Yas tutarken beyaz giyme âdeti Türkler'e Çinliler'den geçmiş olmalıdır (Bkz. Harva, 208).

* es-seyyid Ca'fer b.İsmail b.Zeyne'l-Abidin b.M.el-Berzenci el-Hüseynî, Medine'nin Şafii müftüsüdür. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1279 H.de doğduğu, 1317 H.de de Medine'de vefat ettiği ifade edilmektedir. Birçok eseri bulunan Berzenci'nin söz konusu mevlid kitabı «el-Kevkebül-Enver âlâ İkdîl-Cevher fi Mevlidi'n-Nebiyî'l-Ezher» 1314 yılında Mısır'da basılmıştır. Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin, I, 256; Ömer Rıza Kehhale, Mu'cemü'l-Müellifin, Dimaşk, 1957, III, 134-135...vb.

4 Eski İranlılar'da ölünün ruhunu üç gün üç gece evin etrafında dolaştığına inanılırdı (Bkz. Harva, 205).

EDEBİYAT TARİHİMİZİN İLGİNÇ BİR İSMİ

VAHİD MAHTUMÎ

Doç. Dr. Mustafa İSEN

Edebiyat tarihimize dönüp baktığımızda Halk, Divan ve Tekke edebiyatı gibi farklı alanlara mensup şairlerin temayüz otikleri sahalarda dışında da eserler verdikleri bilinen bir gerçektir. Yani Divan şairleri hece vezniyle ve Halk edebiyatının nazım şekilleriyle şiirler yazdıkları gibi Aşık edebiyatı mensupları da özellikle XVII. yüzyıldan itibaren klasik tarzda ve aruzla şiirler söylemişlerdir. Tekke edebiyatı mensupları her iki alanın nazım şekli ve türlerini rahatça kullanabildikleri için bu tarz örnekler onlarda daha sık karşımıza çıkar.

Oysa size bu yazıyla tanıtacağım Vahid Mahtumî, yukarıda çerçevesi çizilen niteliklerin de ötesinde özelliklere sahip biridir. O da Divan ve Aşık edebiyatı tarzında şiirler yazmakla birlikte bu iki alanı adeta iki farklı kişilikle ele almış ve Divan edebiyatı tarzında yazdıklarında Vahid, Aşık edebiyatı tarzında yazdıklarında Mahtumî mahlasını kullanmıştır. Edebiyatımızda birden çok mahlas kullanan ya da hayatının farklı devrelerinde değişik mahlaslar kullanan şairler bulunmakla birlikte böylesine farklı tarz şiirlerde değişik mahlas kullanan -benim bilgilerime göre- yegane şair Vahid Mahtumî'dir.

Vahid, İstanbul doğumlu olup asıl adı Mehmed'dir. Enderun'da yetişen şair, eğitimini tamamladıktan sonra III. Ahmed'e silahşör olmuştur. Güzel ata biner, cirit oynamada mahirdir. Müsikîşinas olup güzel besteleri vardır. Saz çalar, sesi de güzeldir. Tıpkı şiirde olduğu gibi hem klasik tarzda hem de halk türkülleri söylemede eşsiz biridir. Aynı zamanda çok nüktedandır. İşte

bu özellikleriyle padişahın teveccühünü kazanmış olan şair, onun mahremi olmuştur. Bu ilgi sayesinde bir süre sonra Enderun'da Hazine ağalığına tayin edilir. 1717 yılında padişahın emriyle Divan'ını tertibeder. Fakat aynı yıl kendisinin de bilemediği bir sebepten önce habs edilir sonra da sürgüne gönderilir. Sürgün olarak gönderildiği yer Teselya Yenişehiri'dir. Bundan sonra yazdığı şiirlerde artık gurbet, hasret ve suçunun ne olduğunu bilememekten doğan hayıflanmalar ağırlıklı yer tutar. Abbas Ağa'ya sunduğu bir kasidesinde,

**Habs nâmıyla eğer cennete girse âdem
Gülşen-i cennet olur başına anın zindân
Günehim neydiğini bilmez iken kimse yire
Rûz'u şeb olmadayım nâveg-i sad-tâ'na nişân
Döndüm ol Yusuf-ı güm-geşteye kim anı Aziz**

Bî-günâh eyledi zindân-ı belâde iskân
şeklinde şikâyetler eder. Sürgün bulunduğu Yenişehir'le ilgili Şehr-engiz'inin sonunda bu sürgünün altı yıldır devam ettiğinden ve artık dayanma gücünün kalmadığından söz eder. Fakat bu yalvarışlar sonuçsuz kalmış ve şair ancak III. Ahmed'in Patrona Halil isyanıyla tahttan indirilmesi üzerine İstanbul'a dönebilmiştir (1730). Bundan sonra zaten çok yaşamamış ve 1732 yılında ölmüştür.

Vahid'in Divan'ı, Yenişehir'le ilgili Lâ-lezâr adlı bir şehr-engiz'i, Sergüzeşt-i Gârîb-i Bağdad adlı manzum bir hikâyesi, III. Ahmed'in Serez ve Kavala'ya yaptığı seyahatin günlüklerinden meydana gelen Târîh-i Vahid Mahtumî adlı eserleri vardır.

Divan'ını tertib ettiği zaman devrinin meşhur şairleri olan Seyyid Vehbî, Râşid, Arpacemînzâde Sâmî ve İzzet Ali Paşa takrizler yazarak şairi göklere çıkarmışlardır. Bu takrizler Divan'ın Ali Emiri (nu: 491) nüshasında vardır. Mesela Vehbî onu

**Sohbeti reşk-i bezm-i Baykara
Şöyle hemdem ki pâdişâha sezâ
Lîk kimse tefevvuk etmez ana
Sözü üzere söz olamaz aslâ
La'l eder gâh söylese türkû
Acem ü Hind ü Özbek ü Türk'ü
Uyamaz ana kimse zezemede
Ayağın alamaz tekerlemede**
şeklinde övmektedir.

Daha önce ifade edildiği gibi şairimiz'in en müneyyiz vasfı hem Aşık hem de Divan şiiri alanında manzumeler söylemiş olması yanında bunları iki farklı alan olarak telakki edip farklı tarzlarda değişik mahlaslar kullanmış olmasıdır. O, klasik tarzdaki örneklerde Vahîd, şarkı ve Âşık tarzı şiirlerinde ise Mahtûmî mahlasını kullanmaktadır. Bununla birlikte her iki mahlası tam tersi bir biçimde kullandığı az sayıda şiire de tesadüf edilebilmektedir. Şairimizin bu özelliği bilinmediği için onu klasik edebiyat mensupları birinci Halk edebiyatı ile uğraşanlar ise ikinci mahlasını göz önünde tutarak değerlendirmişlerdir. Köprülü'nün Saz Şairleri Antolojisi'nden beri devam eden bu ikilik Ali Canip Yöntem'in uyarısına rağmen devam etmektedir. (1)

Vahîd'in her iki tarzında da dikkatimizi çeken özellik, eskilerin merdâne olarak tanımladığı şekilde hâmaset tarafı ağır basan şiirler söylemiş olmasıdır.

**Din uğruna geçip can ile serden
Adüvden intikam alanlardanız
Mansur ü muzaffer dönüp seferden
Bahadırıldanamalanlardanız**

Bunun yanında edebiyatımızın vazgeçilmez konularından olan sevdâ şiirleri de onda sıkça karşımıza çıkar. Başta Lâle-zâr olmak üzere gezdiği yörelerin güzelerine şiirler yazmaktan geri durmamıştır. İşte onlardan bir iki örnek :

**Bir şahin bakışım var idi kolda
Pervâz urup gitti kolumdan ol da
Baş yastıkta kulak seste göz yolda
İzzetli mihmânım ne zaman gelir?**

**Ben âşıkım bana kâr eylemez pend
Mümkün mi cürûânı zabteylemek bend
Olmuşum Mahtûmî-sıfat müstemend
Derdime dermânım ne zaman gelir?**

Kendi çağının örnekleriyle karşılaştırdığında Vahîd'in klasik tarzda yazdıkları ikinci sınıf şiirler olarak değerlendirilebilir. Bunların bir kısmı önceki ve çağdaşı şairlere naziredir. Bu şiirler mana ve söyleyiş bakımından bir yenilik ihtiva etmekten çok geleneğin takipçisi olan örneklerdir. Bunlarda da çağının diğer ikinci sınıf örnekleri gibi ortak zihniyet ve hayat görüşü bahis konusudur. Yazımızı onun klasiz tarzdaki bir gazeliyle bitirelim.

**Yem-i eşkim hurûş-ı dehre kim seyl-êb
göstermiş
O sarrâfa nûkûdun çün dür-i nâyâb
göstermiş
Lebi üzere niyâbın vaz'edip fikr eylemiş gûyâ
Tabîbim renc-i aşka çâre şehd-i nâb
göstermiş
Düşüp mikrâsdan yer yer ser-i zülfü
cemâline
Kitâb-ı hüsnüne ol vech ile hicâb göstermiş
Yazanlar vâsf-ı hüsnün levh-i cânâ bin
nezâketle
Ruhun yâd edicek dem bir gül-i sırâb
göstermiş
Vahîd-i ter-zebân üstâdına eş'âr arz etmiş
O sarrâfa nûkûdun çün dür-i nâyâb
göstermiş**

(1) Bkz. Büyük Türk Klasikleri, c. 6, s. 296; c. 7, s. 358.

Kaynaklar :

Râmiz, Adâb-ı Zurefâ, Üniv. Ktp. Ty.

Köprülü, Fuat. Türk Saz Şairleri III/ XVIII. Asır Saz Şairleri, İstanbul, 1962.

Yöntem, Ali Cânip. Hem Divan Hem Halk Şairi Vahid Mahtumi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (İst. 1949), S 3-4, s. 267-274.

Büyük Türk Klasikleri, c. 6, s. 296; c. 7, s. 358.

KEMÂLÎ BABA VE SOFUZÂDE'NİN ONUN BİR MISRA'INI TERBÎ'İ

Doç. Dr. Abdulkerim ABDULKADİROĞLU

Terbî, dörtleme demektir. Bir gazelin her beytine aynı vezinde ve üstüne geldiği misra'/ile aynı kafiye, ikişer misra'/ilâve etmek suretiyle yapılır ki âdetâ murabba' şekline getirilmiş olur. Sonradan eklenen bu misra'lara **zamîme** denir. Divan şairlerince terbi'e fazlaca rağbet edilmeyip az kullanılmış olması ele geçen eserleri daha da kıymetlendirmektedir. Bu makale vesilesiyle metni verilen terbi', matla'-ı musarra' olan veya olmayan bir manzûme-nin, bir kıt'anın terbi'i değil, alışılmışın dışında **bir misra'nın terbi'idir** yani zamîme'deki misra'ların sayısı iki değil, üçtür.

Yazımızın başlığından da anlaşılacağı üzere Saz Şairi Kemâlî Baba'nın bir misra'ı, Sofuzâde M. Tevfik Efendi (M. Tevfik Safoğlu, d. Kastamonu, 1873 - 81. aynı yer, 20.4.1960) (1) tarafından terbi' edilmiştir. Bu misra' «Dil-i divânemi zülfün teline bağladı aşk»'dır.

Terbi' edilen misra'nın şairi Kemâlî Baba, Kastamonu'lu Âşık Kemâlî'dir (2). 1821-1892 yılları arası yaşamıştır. XIX. Yüzyıl-da Anadolu'da yetişen ve şöhret kazanan saz şairlerinden biridir. Kastamonu'lu olup adı Mustafa, mahlası **Kemâlî**'dir. İlin Ceb-rail Mahallesi'nden Mantaroğlu İbrahim'in oğludur. Babası bir süre şehirdeki kale si-pahilerinden bulunduğundan Mustafa, kaledeki evlerden birinde (o zamanlar kale içinde yirmi civarında ev varmış) doğdu. Daha sonra sipâhîlik görevinin kaldırılması ile aile Cebrail Mahallesi'ndeki evlerine taşındı ve küçük Mustafa, âdet olduğu üzere dört yaşında dört aylık eğitime başladı. Cumhuriyet (eski adı Yarabcı) Mektebi'nde ve Merdiyye Medresesi'nde, Hacı Ahmed Efendi'den okudu. Tahsilini fazla devam ettiremedi. Babasının esas mesleği bakırcılık olduğundan onun yanında baba mesleğini öğrendi. Fakat saza ve söze olan sevgisi, sanatına galebe çaldı ve ömrünün sonuna kadar âşık olarak kaldı.

Güzel sesinden dolayı çevre âşıkların dik-katlerini çektiği için onlarla gezilere çıktı. Çankırı, Konya, Samsun, Kırşehir, İzmir ve İstanbul'a seyahatleri oldu. Kırşehir'e gittiğinde müntesibi bulunduğu Sa'dî Tarikatı'nı bırakarak Bektaşî oldu; nefes ve koşmalar yazdı. İstanbul'da, Sultan Abdülaziz'in sünnet düğününe katılan üç yüz âşık içinden, seçilen bir kaç değerli şair arasına girdi. O, hep fakir fakat mütevekkil bir hayat sürdü. Riyâyı hiç sevmemiş, her zaman doğru özlü ve sözlü olmuştur. Halim, selim, sâkin ve kâmil bir insandı.

Kemâlî Baba, aruzla da şiirler söylemişse de hece ile söylediklerinde, bilhassa koşmalarında daha başarılı olmuştur. Çöğür denen on iki telli bir saz çalardı, Davudî sesi vardı. Emrah, Derdli, Fuzûlî ve Nedim'in tesirinde kaldı. Bir defa evlendi, bir kızı ve bir oğlu oldu. Son zamanlarda gözlerini kaybetti.

Kemâlî, 1892 yılında vefatı ile Kastamonu'nun doğusunda bulunan Ahmet De-de Kabristanı'na defnedildi. Kitâbesini, talebesinden aynı zamanda dostu Fevzî yazdı. Ser-levhası şudur : «Beldemiz çöğür şairlerinden âşık-ı hoş-gû Kemâlî Baba'nın seng-i mezarına...»

Bizim Kemâlî'den başka Kemâl'ler de bulunduğundan birbirleriyle karıştırılması lâzımdır. Bu yazıya kaynak olarak aldığımız Âşık Kemâlî'nin bu mezar kitâbesi dışında, hiç bir yerinde Kemâlî Baba tabiri geçmemektedir. Sofuzâde'nin, muhtemelen bir ziyaretinde veya bir cenaze vesilesiyle tesâdüfen gözüne iliştiği bu mezar kitâbesi, terbi'inin başlığında ilham kaynağı olmuş olabilir. Bundan daha önemlisi ise 1873 doğumlu olan Sofuzâde, Âşık Kemâlî'nin vefatında 19 yaşındadır. Bu yaş, kendisini bizzat ve yakinen tanımış olması için yeterlidir. Hatta Bektâşî-meşreb olan Âşık Kemâlî'ye, bilhassa yaş-

luluk döneminde halk da **Kemâlî Baba** demiş olabilir.

Terbî' edilen mısra', anılan eserin otuz üçüncü sayfasında bulunan, dokuz numaralı kalenderî'nin ikinci bendinin dördüncü mısra'ıdır. Kalenderî aruzla yazılan halk şiiri nazım birimlerindendir. Âşık Kemâlî'nin bu kalenderîsi müseddes biçimindedir.

(1) Sofuzâde M. Tevfik Efendi'nin gayr-ı matbû dokuz adet şiir defteri üzerinde çalışmalarımızı sürdürmekteyiz. Bunlar belirli başlıklar altında peyderpey ve ilk defa olmak üzere yayınlanacaktır. Şimdiye kadar çıkan makalelerimiz şunlardır :

a) «Divan Şiirinde Aktüalite ve Sofuzâde'nin On İki Manzûmesi» **Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi**, Yıl 15, Sayı 169, Ocak 1992, s. 14-17.

b) «Divan Şiirinde Aktüalite/Memuriyet-Ticaret», **Sosyal Bilimlerde Araştırma**, Şubat 1992, Sayı 4, s. 6-7.

c) «Sofuzâde M. Tevfik Efendi'nin Bilinmeyen Beş Ramazaniyesi», **Elif**, Sayı 2, Şubat 1992, s. 32-33.

Henüz çıkmamış olup yayın kurullarına teslim edilen makalelerimiz ise şunlardır :

a) «Sofuzâde'nin İstanbul İçin Bir Müsebbâ'ı»,

b) «Sofuzâde M. Tevfik Efendi'nin Bilinmeyen On Beş Koşması»,

c) «Nazîrecilik / Sofuzâde Mehmed Tevfik Efendi ve On Üç Nazîresi»,

d) «Sofuzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Yirmi İki Na'tı»,

e) «Reis-i Cumhûr'a Su-i Kasd Konusunda Bilinmeyen Bir Manzûme»,

f) «Mensûr Şiir ve Sofuzâde'den Bir Örnek»,

g) «Sofuzâde M. Tevfik Efendi'nin Sekiz Müseddesi ve Bir Tesdîsi».

(2) Bu zat hakkında bilgi sahibi olduğumuz şu esere bkz. Talat Mümtaz Yaman, **Âşık Kemâlî** (Hayatı ve Eserleri), Kastamonu Halkevi Neşriyatı, Kastamonu Vilâyet Matbaası, 1935,

62 sayfa. Bir nüshası için bkz. Türk Tarih Kurumu Ktb. A II/3903.

Âşık Kemâlî için ayrıca bkz. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Derghâh Yayınları, İstanbul, 1982, c. 5, s. 273.

SAZ ŞÂİRİ KEMÂLÎ BABA'NIN BİR MISRA'INI TERBÎ

Göz yaşımınmış gibi çeşminde dolup çağladı
aşk

Ben değil sanki gözümden dökülüp ağladı
aşk

Neyleyim süziş-i gamla ciğerim çağladı aşk
Dil-i divânemi zülfün teline bağladı aşk

Hasretin oldu bana ey gül-i ter dağ-ı
derûn

Gam-ı hicrânın ile oldu hayâlîm
meşhûn

Dar gelir seyrime her veçhile
sahrâ-yı cünûn

Dil-i divânemi zülfün teline bağladı
aşk

Bir güzel sevgisi oldu bana dünyada hicâb
Vermedi hâtırıma kayd-ı ta'alluk ahbâb

Eyledim kendimi vâdî-i tecerrüdde harâb
Dil-i divânemi zülfün teline bağladı aşk

Güldü gülşende benim nâleme
feryâduma gül

Dil dil oldu gözümlün yaşına gûyâ
sünbül

Sen de gel ey gül-i nâzende-edâ
hâlime gül

Dil-i divânemi zülfün teline bağladı aşk
Senin ikbâline devrân fedâ kıldı beni

Cilve-i aşkıma bağlı ebedâ kıldı beni
Tâli'im sûret-i zâhirde cüdâ kıldı beni

Dil-i divânemi zülfün teline bağladı aşk
Bu meseldir dil-i şeydâ iki olmaz bir

olur
Dildeki sûret-i sevdâ iki olmaz bir

olur
Kible-i aşk-i dilârâ iki olmaz bir olur

Dil-i divânemi zülfün teline bağladı
aşk

Ey gülîstân-ı melâhat semeni nârvanı
Eyledin hüsnüne her vechile dil-beste beni

Oku Tevfik Kemâlî Baba'nın mısra'nı:
Dil-i divânemi zülfün teline bağladı aşk

11 Teşrin-i sâni 1935
(Dördüncü Defter, s. 87-88)

Yaşayan Bir Atlı-Kültür Geleneği : ANADOLU GÖÇER KÜLTÜRÜ

Yrd. Doç. Dr. M. Muhtar KUTLU

Toplumların kültürleri, daha dar kapsamlı birtakım kültürlerden oluşmaktadır. Ulusal kültürümüzden söz ettiğimizde, onu oluşturan birçok yerel, bölgesel ya da alt-kültür olarak nitelenen kültürlerle karşılaşmaktayız.. Bunlar bir bütünün parçalarıdır. Ulusal sınırlar içinde alt-kültür adını verdiğimiz bu farklı birimleri «birlik içinde çokluk» olarak da değerlendirebiliriz. Birbirlerinden bağımsız olmayan, bu farklı alt - kültür gelenekleri varlıklarını sürdürmekte ve ulusal kültür bütününe katkıda bulunmaktadır¹.

İşte bunlardan birisi de, günümüzde, bir alt-kültür geleneği olarak varlığını sürdüren «Anadolu göçer kültürü»dür. Anadolu göçer kültürü, hayvancılığa dayalı bir ekonominin belirlediği, konar-göçer, yarı-göçer ve yaylacı toplulukların geleneksel yaşama biçimidir.

Konar-göçerlik; ülkemizde sayıları ve toplam nüfusları hakkında hiçbir zaman kesin bilgilere sahip olmadığımız, günümüzde varlıkları giderek azalan, toprağa ve sabit bir konuta bağlı olmadan sürekli çadır hayatı yaşayan, üyeleri arasında akrabalık bağları olan, tek geçim kaynağını hayvancılığın oluşturduğu, göçebe ya da konar-göçer olarak nitelenen toplulukların yaşama biçimidir.

Yarı göçerlik; yerleşik düzende (köylerde) ekonomilerinin temelini göçer hayvancılığın oluşturduğu, göçebelikle-yerleşik arasında bir ara tip (uzlaşma) olarak beliren köy-yayla hayatını yarı-göçer nitelikleri ağır basan biçimlerde sürdüren toplulukların yaşama biçimidir.

Yaylacılık ise, ziraatın yanı sıra hayvancılık yapan, yaz aylarında hayvanlarıyla birlikte yaylalara çıkan dağ, orman ve ova köylülerinin ekonomik faaliyetidir.

Yaylacılık olarak nitelenen bu yaşama biçimi, göçer hayvancılığın ülkemizde sürdürülen en son evresi ve en yaygın tipidir.

Anadolu göçer kültürüyle, bu yaşama biçimlerinin tümünü kastettiğimizi belirtmeliyim. Anadolu'da yaşadıkları ve bulundukları bölgelere göre «Türkmen», «Yörük», «Göçer», «Yaylacı» adlarıyla anılan topluluklar, bu kültürün temsilcileridir. Bugün Doğu Anadolu'nun büyük bir kesiminde, Akdeniz'in, Karadeniz'in ve Batı Anadolu'nun belli kesimlerinde bu yaşama biçimlerini değişik şekillerde sürdüren topluluklara rastlamaktayız. Bu topluluklar göçer hayvancılık ekonomisi ile bütünleşmiş geleneksel topluluklardır. Anadolu göçer toplulukları, geçmişin hayvancı toplum özelliklerinden izler taşıyan ve buna bağlı yerel yaşama biçimlerini çarpıcı özellikleriyle dışa vuran geleneksel bir çevreyi oluşturmaktadırlar. Bu yönüyle, Anadolu göçer kültürü (konar-göçer, yarı-göçer ve yaylacılık gelenekleriyle) Türk Halk kültürünün kurumuş temel dinamiklerinden biri olmuştur. Bu kültürün sürekliliğini kuşaktan kuşağa aktarılan kültür mirası, alışkanlıklar, bilgi ve beceriler, inançlar ve davranış kalıpları, kısacası gelenekler sağlamıştır.

Yazımızda, Anadolu göçer kültürünün dayandığı temeller ve etkilendiği kaynaklardan kısaca söz edilecek; Türk Halk Kültürü içindeki yeri ve önemine, kültürümüzde yaşayan izlerine değinilecek; son olarak, bu konuda yapılacak halkbilim araştırmalarıyla ilgili görüşlerimizi aktarmaya çalışacağız.

Anadolu göçer kültürünün dayandığı tarihi temel Orta Asya Türk göçebelidir. Geçmişte Orta Asya bozkırlarında yaşayan Türk topluluklarının yaşama biçimi, çoğ-

rafi çevreye uyumun gereği ve hayvancılığa bağlı ekonominin belirlediği bir göçebeliliğe dayanıyordu. Orta Asya Türk göçebeliliği konusunda ileri sürülen görüşlerin çoğu, bu göçebeliliğin niteliği üzerine olmuştur. Bu yaşama biçimini «step kültürü», «atlı göçebe kültürü», «bozkır kültürü» gibi tanımlamaların temelinde de, Türk göçebeliliğinin niteliğini açıklayabilme gayretleri vardır.

Göçebelik her ne kadar, «belirli bir yerde sürekli yaşamayan, çeşitli dönemlerde ya da düzenli aralıklarla yer değiştiren toplulukların yaşama biçimi» olarak tanımlanabiliyorsa da, kendi içinde değişik türlerin de belirleyicisi olmuştur. Avcı-toplayıcı göçebeler, hayvancı (otlatıcı) göçebeler, gezginci (ticari) göçebeler gibi. Böyle bir sınıflama içerisinde, Türk topluluklarının yaşama biçimi evcil hayvanlarına otlak bulmak amacıyla kendi sürüleriyle beraber dolaşan, göçebe hayvan besleyiciliği şeklindeki bir ekonomik faaliyete dayanmaktadır². Hayvancılığa dayalı sosyo-ekonomik yapı, göçebeliliğin kışlak ve yaylaklar arasında yarı yerleşik bir düzende sürdürülmesini gerektirmiştir³. Göçebeliliğin bu türü, Türk göçebeliliğinin tarımcılıktan çok daha önce geçirilen bir kültürel çevre ya da cvrimleşememiş bir göçebelik olmadığını göstermektedir.

X ve XI. yy.'dan itibaren uzun süren göç dalgalarıyla Anadolu'ya gelmeye ve yurt edinmeye başlayan Türklerin (Oğuzların) bir bölümü bu yaşama biçimini Anadolu'da da sürdürmüşlerdir. Yeni bir mekân ve zaman içinde Anadolu'da yeniden şekillenen göçer kültürü kaynağını, işte bu köklü geçmişten almaktadır.

Anadolu göçer kültürünün dayandığı temellerden biri de Anadolu coğrafyasıdır. Coğrafya, bu kültürün Anadolu'daki varlığını ve sürdürülmesini etkileyen bir kaynak olmuştur. Coğrafya hep aynı coğrafyadır ama, Türklerden önce Anadolu'da hayvancılığa dayalı bir göçebelik yoktur⁴. Orta Asya steplerinde gelişen bu kültürün, Anadolu'nun farklı coğrafyasında sürdürülmesi çelişkili görünebilir. Oysa, Anadolu'nun topoğrafik özellikleri, etkisi altında bu-

lunduğu iklim ve bitki örtüsü bu kültürün ekolojik temellerini hazırlamıştır. Özellikle, ovalar ve yaylalarda aynı anda yaşanan iki farklı iklim katı, göçebelik için uygun bir ortam olmuştur. Türkler bunu en iyi şekilde değerlendirmişlerdir. Nitekim Anadolu'da Türk göçebe hayvancılığından sonra gelişen, insan ve hayvanların düzenli yer değiştirmelerine dayalı «transhumant» faaliyetleri de «Akdeniz evreninin güçlü çizgilerinden biri» haline gelmiştir⁵.

Bu kültürün günümüzdeki temsilcileri de benzer bir coğrafya üzerinde yer almaktadır. Göçer hayvancılık ve yaylacılık faaliyetlerini Doğu'nun yüksek yaylaları, Akdeniz'in Torosları, Ege'nin ve Karadeniz'in dik yamaçlı dağlık kesimlerinde sürdürmektedirler.

Coğrafya, bir yandan böyle bir yaşama biçiminin sürdürülmesine zemin hazırlarken, öte yandan göçer hayvancılık faaliyetlerinin çeşitlenmesini ve yerleşik hayatta ara tiplerin doğmasının yakından etkilemiştir.

Anadolu göçer kültürünün sosyal temellerini «aşiret» halindeki toplumsal örgütlenme biçiminde aramak gerekir. Türklerin Anadolu'ya girmelerinden itibaren göçebeliliğin asıl gelişme yeri olan Doğu'da Türkmen, Batı'da ise Yörük adı altında toplanan grupları konar-göçer aşiretler oluşturmaktaydı. Gerek Osmanlılardan önce, gerekse Osmanlı İmparatorluğu döneminde konar-göçer toplulukların tümünün il ya da ulus adı altında toplandıklarını ve kendi içinde boy, aşiret, oynak, cemaat gibi bölümlere ayrıldıklarını biliyoruz. Yakın zamana kadar varlıklarını hissettiren aşiretler, bu tarihsel geçmişin günümüzdeki uzantılarıdır. Sosyolojik anlamıyla kan bağına ve geniş akrabalık tabanına dayalı, gelenekçi, kapalı, cemaat tipi toplum özellikleriyle tanımlanan aşiretler, aynı zamanda göçebe hayvancılık ekonomisiyle bütünleşmiş topluluklardır. Aşiret tipi örgütlenme biçiminin taşıdığı bu özellikler göçebe kültürün korunup saklanması ve fazla bir değişikliğe uğramadan sürdürülmesini önemli bir etken olmuştur. Nitekim, konar-göçer aşiretler yerleşikliğe geçtikten sonra

da büyük ölçüde bu yaşama biçimini sürdürmüşlerdir.

Günümüzde Anadolu göçer kültürünün, yaşanan hızlı değişim süreçleri karşısında —aşiret yapısında görülen çözümlere rağmen— bir alt-kültür geleneği olarak varlığını sürdürmesi büyük ölçüde bu etkenle bağlıdır. Bu geleneğin, Anadolu'nun önceki bölgelerine bakarak, daha büyük çapta gelenekçi, cemaat tipi ve kapalı bir yapıya sahip olan Doğu Anadolu'da canlı bir biçimde sürdürülmesinin de nedeni budur.

Anadolu göçer kültürünün halk kültürümüzdeki yeri ve önemini, günümüzde yaşayan izleriyle, seçilmiş bazı konu başlıkları altında göstermeye çalışacağız.

YERLEŞME (Geleneksel Yerleşim Türleri)

Göçer kültürünün mekân üzerindeki en önemli etkisi, Anadolu yerleşme dokusunun oluşumunda görülmektedir. Anadolu yerleşme tarihi içinde göçebelik faaliyetleri kır yerleşmeleri düzenine yakından etkilemiş, göçebelikten yerleşikliğe geçiş, birçok toplu ve dağınık yerleşme birimlerinin oluşumunu hazırlamıştır. Bu geleneksel yerleşme biçimlerinin başında geçici yerleşmeler gelmektedir. Önceleri konar göçer toplulukların kışlakları olan yerler (dağların alt yamaçları, vadi içleri, sahil bölgeler, ovalar) giderek yeni yerleşim birimlerine ve köylere dönüşmüştür. Yaylalar ve yayla yerleşmeleri ise önemini bugüne kadar korumuştur. Göçebelik ve gelişen boyutları Türkiye kır yerleşmesini etkileyen faktörlerden biri, hatta denilebilir ki, en önemlisidir⁶.

Yerleşme coğrafyasının köy-altı ya da köye bağlı geçici yerleşmeler olarak nitelendiği birçok yerleşme türü bu yaşama biçiminin gereği olarak ortaya çıkmıştır. Yayla (yaylak), kışla (kışlak), güzle (güzlek), oba, zom, zoma, kom, ağıl, koz, banı, bargah gibi yerleşim birimlerinin, göçer hayvancılık faaliyetlerinin sürdürüldüğü, bu kültürün etkili olduğu yörelerde yoğunlaştığını görmekteyiz. Doğu Anadolu bunun en güzel örneğidir.

Önemini bugün de koruduğunu söylediğimiz yaylalar, gerek göçerlerin gerek köylülerin göçer hayvancılık faaliyetlerini

gerçekleştirdiği vazgeçilmez alanlardır. Yaylalar ve ...laklar-köyler arasındaki iniş çıkışlar doğal ve kaçınılmaz bir zorunluluktur. Yaylanın önem kazanmasının ekonomik nedeni «hayvan otlağı» olmasından, yerleşme açısından ise, «yazın oturlan yer» olmasından ileri gelmektedir. Yayla hayatının bu topluluklarda öteden beri bir tutku ve önüne geçilmez bir alışkanlığa dönüştüğünü de söyleyebiliriz. B. Ögel, yayla tutkusunu «mantık ile açıklanamayacak derin bir istek ve içgüdü» olarak nitelerken, Antalya yöresinden derlenmiş «Yörüge göç demekten ise, bir göç çekme (=göçü başlatma) daha yeterlidir» şeklindeki bir sözle bu tutkuyu açıklamaktadır⁷.

İlginçtir, F. Braudel'de yaylacılıkta coğrafi zorunluluklardan çok geleneksel etkilere uyulmasını benzer bir tutkuyla göstermektedir. Yayla teriminin Türk dilinde ve ruhunda ifade ettiği anlam içinde temiz hava, tazelik, serinlik, soğuk sular, akarsular, bol otlu otlak kavramları ile, «cennet»e çok benzeyen imgeler taşınması bu tutkuyu ve yaylanın çekiciliğini açıklar görünümündedir⁸. Braudel'in bir Türk atasözü diye bahsettiği (yukarıda sözü edile, belki de aynı anlamı taşıyan) bir özlü sözde bu alışkanlığın izleri vardır; «Bir yörük herhangi bir yere gitmek zorunda değildir, kıpırdasın yeter»⁹. Bu açıklamalar, yayla tutkusunun halk kültürümüzdeki önemini göstermektedir.

Günümüzde ise, bu alışkanlığı başka biçimlerde yaşıyoruz. Köylü ya da kentli insanlarımızın kışlık evlerinin yanısıra yazlık ev ihtiyacı duymaları; bazı büyük kentlerimizin yakınındaki yaylaların, yapılan modern yayla evleriyle sayfiye amaçlı tatil köylerine dönüşmesi; bir yayla turizminden sözeder olmamızı bu tutkunun, bu alışkanlığın, kısacası bu yaşama biçiminin kültürümüzdeki izleridir şeklindeki açıklamamız sanırım pek yanlış olmayacaktır.

BARINAK-KONUT (Halk Mimarisi)

Göçer kültürün yapı alanındaki en önemli unsuru çadır olmuştur. Çadırdan sözetsizsiniz göçer yaşantıyı tanımlayabilmek pek mümkün değildir. Biçimi ve türü ne olursa olsun, kısa sürede kurulup, sökülebilir ve kolaylıkla taşınabilir oluşu, ge-

rek hammaddesinin sağlanıp dokunması, gerekse iklim şartlarına uygunluğu ve çok yönlü yararlanma biçimleri çadırı yaratan en önemli faktörler olarak görülmektedir. Çadır, göçer toplulukların dayandıkları kaynaklara ve sürdürdükleri yaşama biçimine uygun bir konut türü olarak ortaya çıkmaktadır.

Bugün Anadolu göçer topluluklarında görülen en yaygın çadır tipi «karaçadır»dır. Bundan başka alaçık (alayçık), topak ev, ak ev (keçe ev), derim evi, turluk gibi değişik adlarla bilinen çadır tipleri bulunmaktadır¹⁰. Karaçadırın dışındaki çadır tipleri, Orta Asya Türk topluluklarının «yurt» adını verdikleri çadırların bir devamıdır. Göçebe çadırların en gelişmiş olarak kabul edilen, çadırdan çok «çadır-ev» olarak nitelenen yurtların, Anadolu'daki bu tür çadırların orijini olduğu bilinmektedir. Karaçadırların ise, Türk boylarına dayanan bağlarının olmadığı, eski Türk göçebe geleneklerinden hiçbirine uzanmadığı ileri sürülmektedir¹¹. Oysa Türklerin (Oğuzların) Anadolu'ya gelmesinden çok daha önce ve sonrasında, göçebelerin, yerleşik kültürle sürekli ilişki içinde oluşu, komşu kültürlerin etkileri, iklim ve çevre koşulları gibi nedenlerle, konutta başlayan tasarım farklılaşmasının ve malzeme kullanımındaki çeşitliliğin ilk örnekleri çadırda yaşanmıştır. Bulundukları bölgenin özelliklerine bağlı olarak bu tür çadırlar yerlerini kıl çadırlara bırakmıştır. Bu nedenle, karaçadır olgusuna sadece yapım tekniği ve kullanılan malzeme açısından çok, fonksiyonları açısından baktığımızda Türklerdeki çadır kültürünün bir devamı olduğu açıkça görülebilir.

Çadırın kültürümüzdeki izleri konusunda şunları söyleyebiliriz: Herşeyden önce çadır formunun, kendisinden sonraki İslami ve sivil mimaride kümbet, kubbe, eyvan gibi mimari biçimlerine esin kaynağı olduğu mimarlık ve sanat tarihi uzmanlarınca ileri sürülmüştür. Ayrıca, çadırdaki tek mekân anlayışının, geleneksel köy mimarisinde evin en önemli bölümünün oturulmuş, yemek yenilen, yatılan hatta ocağın da içeride yer aldığı bir kullanım şeklinin ve alışkanlığının kaynağı olduğu

düşünülebilir. Çadırda mimari bezeme ya da çadır donanımı olarak kullanılan tüm dokuma ve keçe yaygıların hiçbir değişikliğe uğramadan aynı fonksiyonlarıyla geleneksel konutlarımızda da görmekteyiz. Anadolu göçer topluluklarında çadıra ilişkin birçok inancın, âdetin geleneksel kültürümüzde eve ilişkin inançlarla yaşadığını söyleyebiliriz.

EKONOMİ TÜRÜ (Geleneksel Hayvancılık)

Bu topluluklar için hayvancılık önce bir ekonomi türüdür ama, aynı zamanda bu kültüre öz ve biçim veren bir gelenekler bütünüdür. Anadolu göçer topluluklarının yaşayan kültürlerinde hayvancı toplum olma özelliklerinin en canlı örnekleri geleneksel hayvancılık uygulamalarıyla karşımıza çıkar. Nitekim, hayvanların bakımı, beslenmesi ve korunması, hayvan hastalıklarının teşhis ve tedavisi, çoban ve çobanlık hayatı, hayvan ürünlerinin elde edilişi, hayvancılıkla ilgili araç-gereçler konusundaki tüm uygulamalar, bu kültürün bilgi, beceri, yaratı ve deneyimlerle dolu zengin bir görünümünü vermektedir.

Bunlar, Türk halk kültüründe hayvancılık geleneklerinin temelini ve saf «folklorik» kaynaklarını oluşturmaktadırlar. Göçer toplulukların bu alandaki tüm maddi ve manevi kültür ürünleri, bugünle geçmiş arasında bağlantılar kurmak, birçok terim, kavram ve kültürel özlü olayı tarihsel uzantısına bağlayarak açıklamak bakımından da kaynak niteliğindedir.

Ayrıca, ülkemizin değişik yörelerindeki göçer topluluklar (örneğin, Doğu'daki göçerlerle-Güneydeki Yörükler) farklı iklim ve coğrafyaya rağmen, benzer gelenekleri paylaşmaktadır. Gerek kültür bütünlüğümüz, gerekse kültürün sürekliliğinde gelenğin gücünü kanıtlayan, geleneksel hayvancılık uygulamaları bize bu konuda önemli ipuçlarını sergilemektedir.

Göçer topluluklarda sadece hayvan adları ve hayvanların adlandırılışlarıyla ilgili sayısız terimin varlığı dikkat çekicidir. Bugün birçoğu yazı diline girmemiş olsa da yerel ağızlarda yaşayan hayvancılıkla ilgili terminolojinin Türk dili içindeki zengin birikimi bu kültürün izleriyle açıklanabilir.

BESLENME (Halk Mutfağı)

Anadolu göçer topluluklarının kendilerine has beslenme alışkanlıkları ve yemek türleriyle, tipik «göçer mutfağı»nın sahibi olduklarını söyleyebiliriz. Hemen her toplumda olduğu gibi, bu topluluklarda da ekonomi türü beslenme kültürünün belirleyicisi olmuştur. Türklerin, Orta Asya'dan başlayarak Anadolu'ya uzanan çizgide hayvancı toplum özellikleri, ikinci toplum özelliklerinden çok daha eski ve köklüdür. Bu köklü geçmişin en güzel örneklerini Anadolu göçer topluluklarının mutfak (beslenme-yemek)'lerinde da görmekteyiz.

Göçer mutfağının en ayırıcı özelliği hayvancı ile tarımcı yiyecekleri arasındaki farktan gelmektedir. Göçer mutfağının temel yapısını belirleyen hakim tür et ve süt dayalı besinlerdir. Bu ürünler için hayvan sürüleri her zaman yararlanabilecekleri bir kaynaktır. Ne var ki, toprağa bağlı olmayan göçer toplulukların çoğunda et tüketimi sanıldığı kadar çok yaygın değildir. Bu topluluklar için hayvan sürüleri tüketimden çok yatırım kaynaklarıdır. Bu nedenle etin besin olarak tüketimi sınırlıdır. Ancak, özel gün ve törenlerde (kurban ve adak), önemli konukların ağırlanmasında, ölmek üzere olan ve hastalık nedeniyle kesilen hayvanların eti, besin olarak tüketilmektedir. Bu durum, göçer mutfağında etin önemini arttırdığı gibi, kurutulmuş ve kavurma yapılarak korunup saklanmasına da yol açmaktadır.

Göçer mutfağındaki etli ve hamurlu yiyeceklerin varlığı, yerleşik düzende köylü-yaylacı toplulukların geliştirdikleri bir mutfağın sonucudur. Bu ikili ekonomik yapı göçer mutfağını daha da zenginleştirmiştir.

Göçer mutfağında yiyecekler çeşitli, sağlıklı ve hava koşullarına daha az bağımlı olmalarıyla dikkati çekmektedirler. Hatta, bu mutfağın, onları yerleşiklere bakarak daha sağlıklı kılan özelliği, kirli su kaynaklarından temizlerine gidebilme yeteneği ile açıklanabilir.

Göçer mutfağının taşıdığı tüm bu özellikler, Türk mutfağı kavramı içinde yerel ve geleneksel nitelikleriyle beliren halk

mutfağının temel özelliklerinden biri olmuştur. Bugün de bu özellikler yaşamaktadır. Dünyanın sayılı mutfaklarından olan Türk mutfağına, bu kültürün katkıları inkâr edilemez. Aksi halde, süt ve sütte dayalı ürünlerin beslenmemizdeki yerini, ayrıca et ve süt ürünleriyle yapılan yemeklerin Türk mutfağı içindeki insanı şaşırtan zenginliğini nasıl açıklayabiliriz.

Buraya kadar, yerleşme, barınma, hayvancılık ve beslenme gibi seçtiğimiz önemli konu başlıkları altında bu alt kültür geleneğinin, Türk halk kültürü içindeki yeri ve önemini ayrıca, kültürümüzde yaşayan izlerini göstermeye çalıştık. Türk halk kültürünün inançlar, töre ve törenler, edebiyat ve sanat gibi daha birçok alanın da Anadolu göçer kültürünün etkilerinden ve yaşayan izlerinden söz etmek mümkündür. Özellikle, halk edebiyatımız ve halk sanatlarımız bu kültürün zengin birikimleri ile doludur. Özetle, bu alt kültür geleneği çevresinde gelişen maddi ve manevi kültür unsurları, halk kültürümüzün ve onunla hemen aynı şey olan ulusal kültürümüzün besleyici kaynağını oluşturmaktadır.

Köklü bir geçmişi, yaşayan özellikleri ve izleriyle ulusal kültürümüzün besleyici bir kaynağı olan bu kültürün, davranışlarımız üzerindeki etkilerinden de söz etmemiz mümkündür.

Tebdili mekânda feraklık (hayır) arayan; tek başına seyahat etmekten çok, topluca hareket etmekten hoşlanan; gittiği yeni yerde topluca yaşamayı yeğleyen; son kırk yıldır köyden kente, kentten, büyük kente hatta köyden Avrupa'ya yönelen o büyük göçü gerçekleştiren insanımızın bu tür davranışlarında, çevreyi ve dünyayı algılayışlarında göçebe karakterinin hiç mi payı yoktur? Örneğin, köyden kente göç olgusunu inceleyen sosyoloğumuz bu olayı, «nüfus artışı», «tarım alanlarının azlığı», «tarımda makinalaşma», «kentin cazibesi» gibi dünyanın hemen her yerindeki topluma uygulanabilir kavramlarla incelerken, bunlara «Türk kültürünün dinamikleri», «geleneksel kültürümüz» ve «kültürel değerlerimizi» katmaları gerekir. Ancak bu takdirde, kültürel-kişilik kavramının katkı-

larıyla insanımızın bu olaydaki göçme tutkusunu, göçebe karakterinin payını anlayabiliriz sanırım. Bu ise, ülkemizde şimdiye kadar denenmiş bir yaklaşım değildir.

Türk kültürünün temel dinamiklerinden biri olan göçebelik ve göçer kültürüyle ilgili yapılacak disiplinler arası bir çalışmada, halkbilim araştırmaları önemli ipuçları sergileyebilir. Bu nedenle, bu konuda yapılacak halkbilim araştırmalarında izlenmesi gereken metodolojik yaklaşıma bağlı olarak geliştirilen bir araştırma planını öneri halinde sunmak istiyorum.

1. Derleme ve Sınıflandırma

İster en ufak birim, isterse yerel, bölgesel ölçeklerde olsun, araştırmanın ilk basamağı derleme ve sınıflandırma aşaması olmalıdır. Bu aşama, halkbilim ürünlerinin sınıflandırılmış kadrolarını konuya özgü geliştirerek, sistematik bir kültürel muhteva içinde veri toplamayı, yani etnografya çalışmalarıyla derlenen verilerin sınıflandırılmasını içermektedir.

Ülkemizde yapılmış derlemelerin birçoğu —dikkatle ve özenle taranarak— bu aşamada değerlendirilebilir. Çalışmanın sadece bu bölümü, konuyla ilgili arşiv, belgelik hatta halkbilim atlası ve müzesi imkânlarını da sağlayabilecektir.

2. Çözümleme ve Yorumlama

Bu aşamada, başta etnolojik ve antropolojik gözlemlerden, tarih, coğrafya, sosyoloji ve benzeri disiplinlerin yöntem ve bulgularında yararlanarak elde edilen verilerin çözümlemesi ve yorumlanması gerekir. Bu bölüm, araştırmalarda önemli, önemli olduğu kadar zor bir çabayı gerektirmektedir. Disiplinler arası yaklaşımın, halkbilimin birçok konusunda olduğu gibi bu konuda da başka bilim dallarıyla ortaklaşa araştırılacağı anlayışının önemi buradadır.

3. Sentez

Araştırmaların son amacı sentez olmasıdır. Sonuçta elde edilen halkbilimsel verilerin ulusal kültürümüz içindeki yerini, bütüne olan katkılarını göstermek gerekir. Bu bölüme araştırmanın bütün içinde yorumlanması, değerlendirilmesi de diyebiliriz.

Anadolu göçer kültürü ya da göçer toplulukları üzerine yapılacak halkbilimsel çalışmalar, öncelikle böyle bir plan içinde gerçekleştirildiğinde bir anlam kazanabilecektir. Halkbilim araştırmalarından elde edilecek sonuçların kültür bütünlüğümüz içinde yorumlanması da buna bağlıdır.

1 Alt Kültür konusunda bkz. : Bozkurt Güvenç, İnsan ve Kültür, Ank. 1972, s. 116.

Bozkurt Güvenç, Kültür Konusu ve Sorunlarımız, İst. 1985, s. 125. Yarı göçerlik;

2 Z. Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, İst. 1976, s. 27; B. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş I, Ank. 1978, s. 5-38.

3 B. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş I, Ank. 1978, s. 38.

4 S. Erinc, «Türkiye : İnsan ve Ortam», İ. Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi, 10 (18-19), İst. 1973, s. 24.

5 F. Braudel, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, Birinci Cilt, İst. 1989, s. 40.

6 N. Tunçdilek, «Kır Yerleşmeleri: Köyaltı Şekilleri», Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar, İst. 1971, s. 17-54

7 B. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş I, Ank. 1978, s. 74.

8 Kur'an-ı Kerim'in pek çok süresinde cennet tanımı ve tasvirleri yer almaktadır. Cennet, altlarından ve içlerinden ırmaklar akan; Akın kaynakların, pınar başlarının, fışkıran pınarların, temiz su ırmakları ve tadı bozulmayan süt ırmaklarının, güzel kokulu otların bulunduğu; genişliği yerle göğün genişliği kadar olan; yakıcı sıcaklığın ve dondurucu soğukun görülmediği; rızıklanılan, yağ ve katık veren; ferahlıkla aydınlık içinde; dinlenilecek yer; şeklinde bir mekân olarak tasvir edilmektedir. Günümüzde yaylaın ifade ettiği anlamlar ile benzer imgeler taşınması dikkat çekicidir. Bkz. : Kur'an-ı Kerim, Türkçe anlamı (meâl), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ank. 1985.

9 F. Braudel, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, Birinci Cilt, İst. 1989, s. 49.

- 10 Bkz. : A.R. Yalçın, Cenupta Türkmen Oymakları, Cilt 1, Ank. 1977, s. 245-246; U. Johansen «Alacyq», Rcşit Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s. 286-305; A. Ercen, «Batı Anadolu Türkmen Çadırları», Antropoloji Dergisi, Sayı 11, (1978-1979), Ank. 1982, s. 73-89; N. Ercen, «Yörüklerde Karaçadır», Folklor ve Etnografya Araştırmaları, 1984, İst. 1984, s. 61.
- 11 U. Johansen «Güneydoğu Anadolu'nun Göçmen Çadırları», AÜDTCF Dergisi, 24(1-2, 1966), s. 44; A. Ercen, «Batı Anadolu Türkmen Çadırları», «Antropoloji Dergisi, 11(1978-1979), Ank. 1982, s. 82.

Trabzon Manilerinde Sosyal Hayat - 2 -

Ali ÇELİK

EV - EV EŞYALARI

Evlerin yapısı, bölümleri, kullanılan eşyalar, ek binalar ve benzeri diğer unsurlarla bunlara ait geleneklerin, âdetlerin, inançların incelenmesi bir yörenin sosyal hayatı hakkında yapılacak çalışmada vazgeçilmez unsurlardır.

İncelediğimiz Trabzon manilerinde zaman zaman bu unsurlara da rastladık :

Yaylanın çimenine
Mile oynarum mile
Sarsam seni sırtıma
Yayık ibilan bile

İrmakta söğüt dali
Bali yeyirum bali
Eneyiken ahıra
İrkuttum tavukları

ÇALIŞMA HAYATI

Mani söyleme geleneği daha çok kadınlar arasında yaygındır. Belki de bu sebeple Trabzon manilerinde daha çok kadınların yaptığı işlere rastladık. Ev işlerinin tamamı, çocuk bakımı, ahır ve bahçe işleri kadınlar tarafından yapıldığı gibi, birçok bölgede erkeklerin yaptığı çayır biçmek, ot-çay taşımak, ormana gitmek, odun yarmak gibi ağır işlerin, bu yörede, bazan kadın-erkek birlikte, ama çoğu zaman kadınlar tarafından yapılması bölgeler arasında iş bölümünün de farklı olduğunu gösteriyor.

Al ipilan orağı
Gel gidelim ormana
Odun değil merağım
Kızlarla gonusmağa

Yükle çayır yukini
Gel ayıla bayıla
Şaatın zincirini
Takalım hamayıla

Ey gidi Karadeniz
Kıya vurur dalgayı
Gittum yârin evune
Baktum yayık çalkayı

Bizim köyun gızları
Güzel çayır biçerler
Şampanyanın yerune
Ekşi ayrıran içerler

Zaman zaman manilerde mesleklerle ilgili bilgilere de rastlıyoruz :

Ha bu hamsi baluğum
Hastasiyim hastası
Akçabat'tan çıkayı
Ayakkabi ustası

EKONOMİK DURUM

Her toplumda varlıklı ve yoksul kişiler vardır. Trabzon manilerinde bunlara da yer veriliyor. Zenginin yoksula bakışı, yoksulun zenginden bekledikleri ve paraya bağlı diğer ilişkiler çok sık işleniyor.

Kimi manilerde apaçık bir umutsuzluk var. Bu dünyada rahat yüzü göremeyenlerin, öte dünyada da mutlu olabileceklerine ihtimal verilmiyor :

Gökteki yıldızları
Sayalım elli elli
Bu dünyada gülmedik
Öteki de şüpheli

Bir başka manide, mertliği ile tanınmış Trabzon delikanlısının para canlılarıyla başının dertte olduğunu görüyoruz :

Meşhurdur Karadeniz
Delikanlılarılan
Başum belâya kaldı
Para canlılarılan

Para, sevenler arasında da büyük bir engeldir :

Ah para zalım para
Kurusun senun turan
Sen değil musun beni
Sevdiğümdan ayıran

Toplumda iyi bir işi ve geliri olmayanların evlenmeleri de zordur :

Bir araban bir işin
Oldi mi kız alursun
Eğer paran yağ ise
Sen de bekâr kalursun

«Tok acın halinden bilmez» atasözü-nü birçok manide anlam olarak bulmak mümkündür :

Geleyi benim yarım
Şemsiyesi golunda
Zengun fakire bakmaz
Onun işi yolunda

Sosyal yaralardan biri de tefecilik-tir. Darda kalmış insanlara faizle para veren bu tür kazanç sahipleri kınanmakta hatta, kendilerine beddua edilmektedir :

Derum sen faiz alan
Allahundan bulasun
Yatağının ustunde
Domuz gibi yatasun

Zenginlerden ise anlayış ve merhamet beklenir :

Seven seveni alsun
Allahun emri boyle
Fakirin halini gör
Zengin merhamet eyle

Bölgenin en önemli gelir kaynakları çay, tütün ve fındık da manilerde çok sık işlenir :

Çay parası yetmeyi
Çayluğum iki dekar
Ben oyle anlayırım
Bu kış da kaldım bekâr

Gel de haydi gidelum
Akçaabat'ta tutune
İkimiz de sevdalı
Eldik bütün bütüne

Fındıkluk bahçesinde
Kırmızı gül açayı
Ayşe almış bohçayı
Tütünluktan kaçayı

YAYLA

Manilerde en çok ve en detaylı işlenen temalardan biri de, sevdalıların buluşup konuştuğu, gençlerin birbirlerini görüp beğendiği; türkülerin yakılıp, manilerin atıldığı yayladır :

Pencere demirine
Boya vururlar boya
Yarlan yaylaya gitsem
Konuşsam doya doya
Hıdınebi düzünde
Gelur oturur kızlar
Bilmeyen de sanur ki
Endi gökten yıldızlar
Karadağ'ın ormanı
Miri malidur miri
Al da beni güzelum
Gormesun bizi biri
Aha genc seslendi
Karadeniz dağları
Mayıs onbeş dedümi
Başlar yayla göçleri

GURBET

Gurbet, Doğu Karadeniz insanının bir nevi kaderidir. Hızla artan nüfusu beslemekten çok uzak, dar bir kıyı şeridinden ibaret topraklar, yetersiz sanayi bu bölge insanını gurbetçiliğe mahkûm etmiştir. İşte bu nedenledir ki, Trabzon manilerinde en çok işlenen temalardan biri de gurbettir. O, şu manide de belirtildiği gibi çekilmesi gereken bir baş belâsıdır.

Gül nisanda ekilir
Mayıs gelir dikilir
Gurbet bir baş belâsı
Başa gelen çekilir.

Anadolu'da gurbet denilince akla gö-len ilk isim İstanbul'dur. Bu Trabzon için de geçerlidir. İstanbul'dan sonra manilerde adı en sık geçen gurbet diyarı ise Zonguldak'tır :

Yanundaki gurgunun
Budama dallarını
Gide gele yoruldum
Zonguldak yollarını

Son yirmi-otuz yılda gurbet artık sınırlarımızın da ötesine geçmiş, Libya, Arabistan, Almanya olmuştur :

En deli oldum deli
Kızlar bağlayun beni
Gideyirum Libya'ya
Kızlar ağlayın beni
Ah! Almanya Almanya
Oldun gurbet ocağı
Saldun gurbet illere
Bu sevdali uşağı

Bir zamanlar at veya katir sırtında
gidilen gurbete şimdi uçakla gidilmektedir:

Gideyirum gurbete
İki at bir katırla
Sana mektup yollarım
Oku beni hatırla
Yirmi beş nisan guni
Uçağa bineceğüm
Bekle beni Haticem
Seneye geleceğüm

ASKERLİK

Her erkek çocuğunun geçmek zorunda
olduğu iki zor geçit vardır. Biri sünnet,
diğeri askerlik. İkisi de kutsal olan bu gö-
revlerden birincisi çok küçük yaşta yerine
getirildiği ve bir anda olup bittiği için pek
hatırlanmaz. Ama ikincisi, çok uzun sü-
ren zor bir görevdir.

Bugün artık bize ait olmasa da, insa-
nımızın hafızasında derin izler bırakmış
olan Yemen, askerlikle ilgili manilerimiz-
de hâlâ yaşamaktadır :

Asker ettiler beni
Kuram çıktı Yemen'e
Ağla beni e nenem
Kanim akti çimene

Askerlik süresi de manilerde sık sık
vurgulanmaktadır :

Askere gideceğüm
Gemilen üzeceğüm
Üç gün üç gece değil
Üç sene gezeceğüm
Asmanın daldından
Üzüm alırım üzüm
Üç sene askerliği
Git eyle de gel kuzum

Ast-üst münasebetleri, eğitim, nöbet,
bedel gibi askerlikle ilgili bilgilerin birço-
ğunu manilerde bulabiliriz :

Aldum tufecüğumi
Gideyirum nobete
Emir ver komutanım
Kideyim memlekete
Yaylanun çimenleri
Kardan ağlayi kardan
Ver baba pedelimi
Ayurma beni yardan

Bu uzun ve meşakkatli görev ancak
bir tek şekilde, eğer kızlar da askere alı-
nırsa kolaylaşabilecektir :

Oy m'ralay miralay
Askerun alay alay
Al gızları askere
Askerluk olsun kolay

SİLAH TUTKUSU

Silah, Doğu Karadeniz insanı için bir
tutku, yüzyıllardan beri onun ayrılmaz bir
parçasıdır. Düğünde gelinin kardeşi kapıyı
tutmuşsa, bunun anlamı ya bir parebellum,
ya bir lagant, ya da bir polis tabancadır.
Bunlardan birini almadan ne oturduğu ge-
lin sandığından kalkar, ne de kapattığı ka-
pıdan kolunu çeker.

Doğan çocuk erkek ise, kundağına ta-
banca koyulur ve daha onbeş yaşına bile
gelmeden taşınmasına izin verilir.

Bayram, düğün törenleri ve bütün eğ-
lencelerde o her zaman vardır. Onun üze-
rine de türküler yakılmış, maniler söylen-
miştir.

Bu tutku, çok basit tezgâhlarda birer
sanat şaheseri sayılabilecek tabanca, tüfek
ve bıçakları yapan ustaların yetiştirmelerini,
yüzyıllardan beri süregelen bu ata mesle-
ğinin de yaşamasını sağlamıştır.

Bütün bunların yanında sonunda kan
davasına dönüşen kazaların da müsebbibi
olmuştur.

Yaylaya çıkılırken hiç kimse mermiye
acımaz :

Tabanca ata ata
Çıktım Sultan Murat'a
E kız senun bubani
Edeceğüm kaynata

Vazgeçilmezliğin bir sebebi de gü-
ven vermesidir :

**Gel gidelum ormana
Etelum yükümüzi
Earebenli tabancam
Kurtarır ikimizi**

Karadenizlinin silah konusunda şakası yoktur :

**Karadeniz uşağı
Alçak bağlar kuşağı
Şaka maka tanımaz
Çeker salları pıcağı**

İNANÇ

Sosyal hayatın manevi yanını meydana getiren inançlara da manilerde çok sık rastlanır.

Allah'a ve O'nun bağışlayıcılığına olan iman bir manide şöyle ifade ediliyor :

**Camiye kıldım namaz
O da Hakk'a yaramaz
Cahilun ettiğini
Büyük Allah gınamaz**

Bir başka manide de kader konusu işleniyor :

**Ya bak nasi tartayı
Köyün terazileri
Besbelli böyle idi
Alnimun Yazıları**

Fal, sihir, kitap açmak gibi manilerde sıkça rastlanan inanmalar, bize, toplumda bu işlerle uğraşanların, hatta bunları meslek edinenlerin var olduğunu göstermesi bakımından önemlidir :

**Ben asker karisiyum
Kara giyerim kara
Falciya fal açtırdım
Kavuşacağım yâra**

**Haburadan aşağı
Düze enelim düze
Eiz böyle değilidük
Sibir ettiler bize**

**Derelerin deruni
İrmakların seruni
Hoca buldi kitapta
Sevdiğümün yerini**

Fert ve ona bağlı olarak sosyal hayatı etkilemesi bakımından, nazar değme ve ru-yalarla ilgili inanmaların işlendiği manilerden de birer örnek veriyoruz :

**Çok başım ağırıyı
Hasta mi olaçağım
Kötü rüyalar gördüm
Yardan ayrılacağım**

**Yaylının soğuk suyu
Durmaz aşağı akar
Nazar almazun diye
Göğsüne boncuk takar**

SONUÇ

Manilerde halkın duygusunu, düşüncesini, değişik olaylara tepkisini, ruh halini, maddi durumunu, eğlence anlayışını, örf ve âdetlerini, kısacası halka ait her şeyi bulabiliriz.

Trabzon yöresinde söylenen manilerden sadece birkaç bin tanesinin incelenmesinden ortaya çıkan bu manzara, aynı araştırmamızın daha geniş çapta değişik halk edebiyatı mahsulleri üzerinde yapılması halinde çok daha iyi sonuçlar alınabileceğinin küçük bir göstergesidir.

ERZURUM EFSANELERİNDE GAYRİ MÜSLİMLER

Dr. Hayrettin RAYMAN

Efsaneyi, belli bir yer veya şahıs hakkında anlatılan, inandırma gücü fazla, her türlü üslup endişesinden uzak, günlük konuşma dili ile ortaya konulan bir anlatı türü olarak tarif edebiliriz.

Bu kavramı, Fransızlar légende, Almanlar, sage kelimesi ile karşılamaktadırlar.

Din, dünyanın yaratılışı, tarih ve medeniyet, doğa üstü kişi ve güçler efsanelerinin işlediği konulardır. Anonim halk edebiyatında önemli bir yere sahip olan efsanelerin birçok fonksiyonlarının olduğu gözlemlenir.

Efsanelerin cami - türbe gibi yerlerde meydana gelmesi, insanları ritüel davranmaya zorlar. Bu tür ibadet ve ziyaret yerlerine abdetli ve temiz elbiselerle gidilir. Dilekte bulunulur, belirli günlerde ziyaretler tekrarlanır. Efsaneler, topluma yön, insanlara çeki düzen verir, onların neleri yapıp, neleri yapamayacaklarını tayin eder. insanları koruma ve iyileştirme rolleri vardır. Meselâ ulu bir kişinin türbesinin yeri değiştirilemez. Mukaddes bir gölün balığına dokunulmaz. Bedensel ve ruhi hastalıklara, insanlar, buralardan şifa beklerler.

Bu açıklamadan sonra «ERZURUM EFSANELERİ» içerisinde gayr-ı müslimlerle ilgili olanlarını incelemeye çalışalım. Bu konuda tesbit ettiğimiz on efsaneden dördünde Rus, dördünde Ermeni, ikisinde Hristiyanların Türklere yaptıkları kötülükler konu edilmektedir.

Efsaneleri şöyle özetleyip değerlendirebiliriz :

A) Ermenilerle İlgili Efsaneler :

1. **Balıklı Göl(1)** : Erzurum-Ilıca bucağına 8 km. uzaklıkta bir göl vardır. Bu gölün bulunduğu yer, zamanında bir karı kocanın mutlu olarak yaşadığı bir yer imiş.

Günlerden bir gün evin hanımı kocası işte iken kapının önüne çıkıp beyinin gelip gelmediğine bakmak ister. Bu sırada Ermeni delikanlı kadını görür, güzelliğine hayran olur, onu öpmeye arzusuna kapılır.

— Hanım Allah'ını seversen gel senin yüzünü bir öpeyim.

Kadın Allah'ın adını andı diye öpmeye razı olur. Sonra kocasına olanları anlatır. Kocasını dışarı çıkıp büyük bir ateş yakar, biraz sonra da karısını çağırıp :

— Hanım Allah'ını seversen kendini şu ateşe at, der.

Kadın hiç çekinmeden kendini ateşe atar. Derhal orası bir göl olur, kadın da balık şekline dönüşür.

Göldeki balıkların harbe giden askerler olduğu ve yenilmemesi, yiyen Rus askerlerinin ölmeleri anlatılır.

Efsanede, Türklerin Allah aşkı için seve seve canlarını feda edebilecekleri vurgulanır.

2. **Dikmetaş** : Ilıca yakınlarında bulunan DİKMETAŞ, zamanında bir ot yığını imiş. Kışın çok ağır geçtiği bir yıl, bütün hayvanlar açlıktan ölmüş, bu ot yığını bir Ermeni'ye aitmiş. Besicilerden biri Ermeni'den ot istemiş, Ermeni, kızı karşılığında ot verebileceğini besiciye söylemiş. Besici durumu kızına iletmış. Kız, babasını zor durumdan kurtarmak için teklifi kabul etmiş, bir taraftan da :

— Estir kaba yel estir, bu gün dağlara destur. Gavurun yığını sabahınan taş kestir. Şeklinde dua etmiş. Kızın duası kabul olmuş, Ermeni otunu kaybetmiş.

Ermenilerin mal-mülk sahibi olmaları, cimrilikleri efsanede temel motiftir. Ermeni, kıza karşılık yardım eder. Fakat, müslüman bir kızın bir Ermeni ile evlenmesi Türk-İslâm gelenekleriyle bağdaşmaz. Ev-

lenmeyi kabul etmesi dinini değiştirmesi anlamında yorumlanır. Ayrıca, Ermeni cimriliğinden dolayı cezalandırılır.

3. Kırkbirler Kalesi : Hz. Muhammed, Erzurum'un işgal altında kalmasına razı olmadığı için yardım gönderir. Bir gün kırk kişi kalenin içerisinde otururlar. Biraz sonra aralarında bir Ermeni'nin olduğunu fark ederler. «Allah-Allah, biz buraya fethedildik» derler. Bu sözleri duyan Ermeni «ben de sizden oldum diyerek kırk kişiye katılır. Böylece kırkbir kişi ölürler.

Masal-efsane - halk hikâyelerinde gör-
düğümüz kırk formülistik sayısı Ermeni'nin katılması ile kırkbir olur.

4. Pasinler : IV. Murat, İran seferine giderken Erzurum'un Pasinler ilçesinin bir köyüne uğrar. Köyün en zengini Karagavur adlı bir Ermeni'dir. Karagavur, yanna gelen bey, paşa bile olsa ckmek yedirmemez. IV. Murat'ın köye geldiği anda, Karagavur adamları ile damın üzerindeki toprağı çiğnemektedir. Sultan Murat da damın üzerinde ileri geri yürür. Sonra birlikte aşağıya inerler. Sofraya oturulur. Padişah Karagavur'un prensibini bozduğunu sanarak şöyle der :

— Ey çelebi, sen çalıştırmadan kimseye yemek yedirmezsin, nasıl oldu da bana yemek veriyorsun?

Çelebi şöyle cevap verir :

— Hünkârim, damın üzerinde, yeni atılan toprağı pekiştirmek için birkaç kol yürüdüünüz.

Sultan Murat'ın halk tarafından çok sevilmesi böyle bir efsanenin doğmasını sağlamıştır. Bir tarafta Ermeni'nin katılığı, prensiplerine bağlılığı, bedava kimseye bir şey vermemesi, cimriliğı hicvedilirken, Osmanlı padişahının da alçak gönüllülüğü, ayırım yapmayışı, birleştiriciliğı, halktan kimselerle oturup kalkabildiğı anlatılmaktadır ki bu özellik IV. Murat'a uygun düşer.

B) Ruslar ile İlgili Efsaneler :

1. Balıkh Göl : İşgal yıllarında Rus Ermeni askerleri Erzurum'da bir gölün kıyısında oturup eğleniyorlar Yemek için balık kızartırlarken, zaman zaman da Osmanlılarla alay ederek şöyle diyorlarmış :

— Eğer şu tavadaki balıklar canlanırsa, Osmanlı ordusu da canlanır. Bu sözlerden sonra, şimşekler çakmaya başlar, tavadaki balıklar suya atlarlar Bir süre sonra Osmanlı ordusu işgal edilen yerleri geri alır. Balıkların üzerindeki izlerin o zamandan kalma yanık izleri olduğuna inanılır.

Allah, kutsal balıkları yiyen Rus-Ermeni askerlerini cezalandırır. Ayrıca Osmanlı ordusunun kudsiyeti vurgulanır. İşgalci olmayıp Allah için savaştığı dönemler de olmuştur.

2. Gelin Taşı : Seferberlik yıllarında, Ruslar, Erzurum'un Taşlı köyüne saldırıya geçerler. Bu sırada Taşlı köyüne gelin getirilmektedir. Gelin düşmanın top ve tüfek seslerini duyunca şöyle dua eder :

— Allah'ım beni düşman eline düşürmektense, taş kes. Duası kabul olur. Gelin arabası ile taş kesilir. Gelin, temizliğin sembolüdür. Kendisine zarar verilmeyecek bir durumu istemiş, isteğı kabul olmuştur.

3. Gelin Taşı(4) : Bu efsane Gelin Taşı(1) efsanesine benzerlik gösterir. Bu efsanede Hasankale'nin Sansar köyünden Miyadin köyüne gelin gelmektedir. Gelin alayı yolda Rus askerlerinin saldırısına uğrar. Bu sırada gelin :

— Yarabbi, sen beni o kâfirlerin eline düşürmektense taş kes daha iyi, isteğı kabul olur, düşman askerleri taş kesilirler.

4. Nazlı Baba : Osmanlı-Rus savaşları sırasında bir Erzurumlu Ruslara esir düşer. Esaret üç yıl sürer. Bu kişinin adı Ahmet'tir. Sarı Papaz adlı bir Rus rahibi Ahmet'i düşünceli görünce :

— Merak etme Ahmet, seni Kurban Bayramı'na memleketine göndereceğim. Sarı Papaz, rahip olduğundan mescitte oturmaktadır. Ahmet'i evine davet ederek İbrahim Hakkı'ya vermesi için üç altın verir. Ahmet, altınları getirdiğinde İbrahim Hakkı camidedir. Namaz sonrası bir kaleye çıkarlar. Bakarlar ki bulutun üzerinde bir tabut kendilerine doğru geliyor. İbrahim Hakkı tabutu alıp burcun üzerine koyar.

— Ahmet gel bakalım tanıyacak mısın?

Ahmet, bakar ki Sarı Papaz, İbrahim Hakkı bu kişinin Nazlı Baba olduğunu söyler. Rus papazının müslüman olması Allah nezrinde onun itibarını artırır. Sarı Papaz gizlice müslüman olmuş Tayy-i Mekân yoluyla Osmanlı ülkesine gelmiştir. Nazlı Baba insan olarak iyi huyu sembolize etmektedir. Bu yüzden günümüzde bu türbeye huysuzluk eden çocuklar götürülmektedir.

C) Hristiyanlarla İlgili Efsaneler :

1. Derviş Ağa Camii(1) : Bir gün Derviş Ağa, Hristiyan komşularına :

— Ben İstanbul'a ne götüreyim de para kazanayım diye sorar. Onlar da :

— Tilki kuyruğu al, çok para kazanırsın derler.

Derviş Ağa, İstanbul'da bir mağaraya tilki kuyruklarını doldurur. Herkes Derviş Ağa'yı alaya alır. Bir gün, Derviş Ağa, rüyasında ayakkabısını boyadığı ihtiyar dervişini görür. Derviş bir mektup verir. Padişaha götürmesini söyler. Padişah mektubu alınca bütün Hristiyanların tilki kuyruğu takmalarına ve sarayın önünden geçmelerini buyurur. Herkese tilki kuyruklarının Çukurhan'da satıldığı duyurulur. Hristiyanlar yaptıklarından utanırlar. Derviş Ağa da bu işten kazandığı parayı hayır işlerinde kullanır.

Bir müslümanın Hristiyanlarca aldatılması hem Allah, hem de padişah tarafından hoş karşılanmaz. Hristiyanlar, yaptıklarının cezasını çeker.

2. Gelin Taşı(5) : Erzurum'un Tekederesi köyüne Mahan köyünden gelin alayı gelmektedir. Gelin alayı yolda eşkiyaların saldırısına uğrar. Sayısız insan öldürülür. Öldürülenler arasında damat da vardır. Gelin şöyle dua eder :

— Yarabbi, sen beni bu Hristiyanların eline düşürme, taş et daha iyi. Dileği kabul olur. Bugün Tekederesi köyü uzak-tan taş kesilmiş bir düğün alayını andırmaktadır.

Taş kesilme motifi efsanelerde büyük yer tutar. Gelin temizliğin, saflığın sembolü olduğundan isteği daima Tanrı tarafından kabul edilir.

Bu incelemede Prof. Dr. Bilge Seyidoğlu'nun Erzurum Efsaneleri adlı eserindeki metinler esas alınmıştır. (7)

Efsanelerle ilgili daha geniş bilgi için şu kaynaklara baş vurulabilir.

- 1 Sakaoğlu, Saim, 101 Anadolu Efsanesi, 1976.
- 2 Sakaoğlu, Saim; Anadolu Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu, 1980.
- 3 Önder, Mehmet; Anadolu Efsaneleri, 1966.
- 4 Tanyu, Hikmet; Türklerde Taşla İlgili İnançlar, 1968.
- 5 Örnek, Sedat Veyis : 100 Soruda İlkelerde Din Büyü Sanat, 1971.
- 6 Boratav, Pertev Naili : 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, 1969.
- 7 Prof. Dr. Bilge Seyidoğlu : Erzurum Efsaneleri, Ankara, 1985.

TANDIRNAMELER

Dr. Doğan KAYA

Bugün «Batıl itikat» olarak mütalâa ettiğimiz «Tandırname»yi Ziya Gökalp, halk arasında tahsilsiz kadınların ve bilgisiz kişilerin inandığı bayağı itikatlar ve bunlara bağlı bulunan ve içine büyücülüğün de karıştığı dini ayinler olarak nitelemektedir. Tandırnameye «Keçe Kitap»da denilmektedir¹. Gökalp'e göre tandırname hükümleri, Uzak Doğu medeniyetinde esas olan inançlarla tatbikatın devamından ibarettir².

Batıl inanış, Etnoloji Lexikon'da ise şöyle tanımlanmaktadır: «Bilimsel idraklere ya da muteber dinsel görüşlere uymayan doğaüstü olaylara ve yaratıklara inanmak ve inanmadan çıkan âdetlerdir³.»

Batıl inanç Sedat Veyis Örnek'e göre de şöyledir: «Korku, çaresizlik, çağrışım gibi psikolojik nedenlerle beliren, geleneği bilmek arzusu ile tesadüfi benzerlikleri iyilik ya da kötülüğün ön belirtileri olarak değerlendiren, bilimin ve geçerli bir dinin reddettiği birtakım doğaüstü kuvvetlere inanan kuşaktan kuşağa geçen yanlış ve boş inanmalardır⁴.»

Toplumların gelenek, dini ve manevî kurumlarında ayrılık ve zıtlıklar mevcutken, tandırnamelerin gerek ana şekillerinde, gerekse temel düşüncelerinde pekçok benzerlik bulunmaktadır. Bu benzerliğin çıkış noktasının insanlığın ruhunda aramak lâzımdır.

Batıl inançların temelindeki sebepleri şu şekilde göstermemiz mümkündür:

a) Psikolojik anlar: Rudolf Trebitsch'e göre şu şekilde mütalâa edilmektedir: Objenin adı (Fadime Ana Otu, Meryem Ana Otu gibi isimler bizi o cisimden istifade yoluna götürür) Sembolizm ve fikir çağrışımı, Telkin ve kendi kendine telkin,

b) Eşyanın mahiyetini ve tabiat kanunlarını bilmemek (Dizanterinin tedavisi için kırmızı mum kullanmak gibi),

c) Geleceği bilme arzusu,

d) Korku,

e) Cin, Peri ve dev inancı,

f) Batıl inançlarla ilgili yayınlar (Gazete ve dergilerdeki el falı, yıldız falı, gelecek ay ve yıllara dair kehanetler)⁵.

Büyü ve büyücülük de tandırnamelerin bir bölümünü oluşturmaktadır. Büyünün temelini dinamist (kuvvet, kudret) dünya görüşü teşkil eder. Bunun tabii sonucu olarak da tabu (yasak) olan şeylerin zarardan korunmak için birtakım tedbirlere başvurma yolu da insanı büyü ile ilgili pratiklere götürür. Bunların yanında animizim (ruhlara inanma) görüşü de büyü hazırlayan temel öğelerden biridir.

Büyü psikolojik sebepler sonucu da ortaya çıkar:

a) Çaresizlik,

b) Arzu,

c) Evvelce bir rastlantı sonucu bir araya gelmiş olan bazı olaylar ve benzerlikleri,

d) Çağrışımlar,

e) Analojik sonuçlara varma,

f) Doğayı ve doğa kanunlarını bilmemek,

g) Batıl inanmaların teorik durumlarından pratik durumlara geçiş⁶.

Bilinen yollarla elde edilemeyen şeylerin elde etmek, birisine zarar vermek, ya da tehlikeleri uzaklaştırmak ve onlardan korunmak için birtakım gizli kuvvetleri kullanarak tabiatı ve tabiat kanunlarını zorla etkileme işlemleri olarak tarif edebilecek büyü tekniğini doğru gözlemlere dayanmaz. Başarısızlıkları sonunda tekniğini değiştirmeyi kabul etmeyip ya başarısızlık sebebini başka şeylerde arar, ya da biçim yönünden çeşitlemelere başvurur. Sihir, tılsım, bağlamak, bakıcılık, üfürükçülük, afsun gibi terimlerin hepsi büyü ile ilgilidir.

Bazı örnekler :

Pişmiş yumurta ortadan ikiye bölünür. Şayet çukur olursa kız, dolgun olursa erkek doğar.

Doğumu kolaylaştırmak için tek tek kadının saçlarındaki örgüler açılır, düğmeleriyle kuşağı çözülür.

Çocuğun düşmesini önlemek için kadının donuna kilit bağlanır.

Yaşamayan çocuk için, içinde Mehmet olan yedi evden gümüş toplanarak küpe yaptırılıp çocuğun kulağına takılır.

Geç yürüyen çocuk, bir sepet içine konulur ve yedi ev gezdirilir.

Kısmet açılması için, bahtı kapalı kızın ismi, evlenen bir kızın ayakkabısının içine yazılır.

Güveğiye bağlamak için dinî nikâh kıyıldığı sıra, bir kilit kilitlenir.

Ölü yıkandığında altındaki yıkama tahtası oynadığında, başka biri daha ölür.

«Ölümün aydınlığı evde kalsın» diye, ölü evden çıkarılıp mezarlığa götürüldüğü zaman, aynanın dış kısmı ölüden yana parlak kısmı evden yana tutulur.

Her insanın kendisine mahsus bir perisi vardır. Periler sahiplerinin kırklı olduğu zamanlarda azgınlaşarak tehlikeli olurlar. İki kırklı kadın rastlaştığında öpüşmezse, periler kavga eder ve kavga sonucu birisi ölür. Bu sebepten kırklı kadınlar birbirine rastladığı zaman, iğne değişir.

Elinde siğil olan kimse elini kurbağanın kanı ile yıkarsa siğilden kurtulur.

Birisi öldüğü zaman, üzerine makas konur. Şayet makas konmaz ve bu arada ölünün üzerinden bir kedi atlarsa, ölünün

ruhu cadı olur veya ölü hortlar. Bazen ölünün üzerine bıçak konulduğu da olur. Sebebi, ölünün şişmesini engellemektir.

Kesilen saç yere atılırsa, sahibinin başı ağrır.

Mahsulü kıt veren tarlaya at kafası gömülür.

Bir adamı sabahleyin güneş doğmadan kır ata binerek bir dereden yedi defa geçerse, o adama artık büyü tesir etmez⁷.

İnsanların, hayvanların ve eşyaların perisi olduğu gibi evin de perisi vardır. Bu peri, evin temiz tutulmasını ister. O yüzden ev kadını buna azami dikkat gösterir. Buna göre, batıl itikatlar içinde, faydalı olanların da bulunduğu böylece ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak; tandirnameler doğum, çocuk, evlenme, ölüm, gök olayları ile ilgili inanmalar, halk hekimliği, ev, vücudun uzuvları ve hayvanlarla ilgili nice inanışlar ihtiva eden hükümler toplamıdır.

- 1 Ziya Gökalp, *Türçülüğün Esasları*, İstanbul, 1972, s. 98.
- 2 Ziya Gökalp, a.g.e., s. 56.
- 3 Dr. Sedat Veyis Örnek, Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tedkiki, Ankara 1966, s. 20..
- 4 Dr. S.V. Örnek, a.g.e., s. 20.
- 5 Dr. S.V. Örnek, a.g.e., s 15-19.
- 6 Dr. S.V. Örnek, a.g.e., s. 24-25.
- 7 Murat Uraz, *Türk Mitolojisi*, İstanbul, 1967, s. 109.

Azerbaycan'dan İki Türk Efsanesi

Prof. Dr. Kâmil VELİYEV

Türkiye Türkçesine Aktaran : İsmet ALPASLAN

1. Nuh Tufanı ve Türkler

Tanrıdan vahiy gelir. Nuh Peygamber insanlara diyor ki, «dünyanın yüzünü su alacaktır.» Buna hiç kimse inanmıyor. Peygamber bir gemi yapıp onun içine her canlıdan bir çift alıyor. Nuh'un 7 oğlu vardı. Altısı gemiye biniyor, biri ise binmiyor. Diyor ki, «su gelse, dağın başına çıkarım, bana hiçbir şey olmaz.» Çok geçmeden dünyayı su kaplıyor, insanlar telef oluyor. Nuh bakıyor ki, dağa çıkan oğlu da boğuluyor. Gemiye ona doğru sürmek istiyor. Tanrı'dan bir ses geliyor : «Sür, git! Bu oğlan sizinle değil!» Nuh'un gemisi uzaklaşıyor. Tufan diniyor, su çekiliyor. Nuh öz oğullarına diyor ki, «istediğiniz canlılardan alarak karaya çıkın; yaşayıp neslinizi artırın.»

Onun oğullarından birinin adı Türk idi. Türk, boyunla koçu alıp karaya çıkıyor. Meğer burası bir ada imiş. Türk 450 yıl bu adada kalıyor. Türk'ün sürüleri çoğalıyor; (sonunda) adada yiyecek birşey bulamıyor. Koyunlar ölmeğe başlıyor.

Türk bir gün bakıyor ki, bir hayvanı parçalayıp yemişler. Gece yatmayıp güdüyor. Bakıyor ki, suyun içinden bir karaltı geliyor. Karaltı adaya çıkınca, ne görsün? Bu bir boz kurtttur. Kurt hayvanların içine dalıyor. Öbür taraftan da Türk giriyor. Kurt onu görünce, geldiği yoldan geri dönüyor. Türk de düşüyor bunun peşine. Türk bakıyor ki, kurdun gittiği yerlerde su

topuğa bile çıkmıyor. Biraz sonra kuruya (karaya) ulaşıyorlar. Türk geri dönüp aynı yolla sürüsünü de götürüp kurtuluyor. Sonunda Türk düşünüyor :

«Beni boz kurt kurtardı, ben de onun resmini bayrağıma almalıyım»

2. Takvim Mifleri

Efsaneye göre Türk hakanları Güneş'in oğulları idi. Nuh hakanı Mete'nin oğluna «Yer ve gökten olmuş, Güneş'le Ay tarafından seçilmiş Hunlar'ın büyük hakanı» diye saygı gösterir, itaat ederlerdi.

Hunlar geceleri ay ile, gündüzleri güneşle ölçerlerdi. Türkler'de evlerin, çadırların kapısı güneşe bakardı. Oğuz Han'ın oğullarının adları dikkat çekici idi : Gün Han, Ay Han, Yıldız Han, Gök Han, Deniz Han, Dağ Han.

Gök yüzünün ve yerin katları, ruhlar, bayramlar, kahramanlar, mukaddes hayvanlar v.s. Türk mitolojisinde mühim yer tutar. Şaman merasimleri de duaları, ateşe, suya, rüzgâra, ağaca... inanç mitolojimizin mihverini teşkil eden unsurlardır. Bir şaman duasında (şöyle) deniliyor :

«Atamızın (baba) çakmak taşı ile yandırdığı ateş, anamızın öz eli ile düzelttiği taş ocak, parlak hakana (gök yüzüne) doğru sür'atle yücelen boz duman! Çakmak taşı ile yaktığımız parlak alevli ateşim! Bütün dünyayı dolaş! Bırak Altay. Ak Yayıktan hüküm istesin! Ay'dan ve Güneş'ten berçet yetişsin!»

TÜRK FOLKLORUNDA HİDİRELLEZ

Lütfi SEZEN

Hidrellez, Türklerin İslâmiyete girdikten sonra, kışın bittiğini ve yazın başladığını haber veren, tabiatın önemli bir geçiş döneminin törenlerle kutlandığı güne denir.

«Orta-Asya kültürlerinde yer alan yaz ve bahar âyinleri, İslâmiyetin benimsenmesinden sonra Kur'an'da Hızır'a atfedilen ayetlerle desteklenmiştir.»¹ Resmî ve dinî bayramlardan olmamasına rağmen, gerek Anadolu'da, gerek Türkiye dışında yaşayan Türkler arasında Hidrellez, özel bir gün niteliği taşır.

Eski Türklerde baharın gelişi önemlidir. Baharın gelişi, gök gürlütüsünden anlaşıldı. Çin kaynaklarına göre; «Hunlar ve Göktürkler senenin beşinci ayında büyük bir bayram yaparlardı. Mayıs ayına rastlayan bu dönemde; kurbanlar kesilir, at yarışları düzenlenir, şarkılar söylenirdi.»² Bu tarih, XII. asırdan sonra Anadolu sahasında yapılan Hidrellez geleneği ile yakın zamana rastlamaktadır. «Türkler, Anadolu'ya geldiklerinde; mayıs ayının ilk haftasında veya başlarında kutlayageldikleri şenlikleri beraberlerinde getirmişlerdir. Zamanla 'Hidrellez' adını alan bu şenlikler, Türk'ün benliğinde asırlar boyu yaşamıştır.»³

Türk kültürü dışında, başka kültürlerde de yaşayan bahar bayramı geleneğinin temelinde tabiatın canlanması, kışın sona ermesi ve canlanan tabiatın sevinçle karşılanması yatmaktadır. «Türk kültüründe derin izleri bulunan bu gelenek binlerce yıldan beri, gelişerek ve zenginleşerek devam etmektedir.»⁴

«İslâm inançlarında Hızır, ermiş biridir. Allah tarafından Müslümanlığı korumakla görevlendirilmiştir. Kudüs'te oturur ve istediği zaman istediği yerde görülebilir. Kimi rivayete göre İlyas'la kardeştir. Hızır karada; İlyas, denizde Müslümanların koruyucusudur.»⁵ Kimi rivayete göre de Hızır İlyas'ın arkadaşısıdır.

Halk, Hızır'ı «peygamber» olarak kabul eder. Onun umumiyetle «Hızır Aley-

hisselâm», «Hızır Nebi» veya «Hızır Peygamber» diye anılması bu inanışın neticesidir. Bu, «Kul bunalmayınca Hızır yetişmez» ve «Hızır eli değmiş» sözleri ile ifade edilir. Halka göre, İlyas da bir peygamberdir.

«Hızır, darda kalanların imdadına koşan mübarek bir zattır. İnsanlara servet, bereket ve kâinata yeniden hayat bahşeden bir kudrettir. Onun Âb-ı Hayat (=Ölüm-süzlük Suyu) içtiği için ölmezliğe erişmiş olduğu, zaman zaman dünyayı ziyaret ettiği, kendini tanıtmadan insanların arasına karıştığı, sevdiklerine iyilik ettiği inanışları yaygındır.»⁶ Günümüzde hastahane cankurtaranlarına «Hızır», âcil servislere de «Hızır Servisi» denilmesinin özündeki espri bu inançla ilgilidir.

«Bizde sadece 'halk itikadı' olarak devam eden Hızır geleneği Suriye, Irak, Mısır, Hindistan vb. ülkelerde bir ibadet konusu olmuştur. İslâmiyet yoluyla Türk'lere intikal eden bu efsanevi itikada, Türk halkı tarafından da bazı şeyler katılmıştır. Böylece Hızır, Türk folklorunda konu, ad ve fikir yönünden birtakım değişikliklere uğramıştır. Fakat bütün bu değişikliklere rağmen, darda kalanların imdadına yetişen, insanlara servet, kazanca bereket ve tabiata canlılık veren özelliklerini muhafaza etmiştir. Hulâsa Hızır'ın Türk halkı arasındaki yeri, pek geniş ve önemli olmuştur.»⁷

Seneyi, «Rûz-ı Hızır» ve «Rûz-ı Kasım» diye iki mevsime ayıran takvimî bilgilere göre, Rûz-ı Hızır, yaz mevsiminin başlangıcı sayılır. 6 Mayıs'tan 8 Kasım'a kadar süren bu dönem «Hızır Günleri» adıyla anılmakta, 186 gün sürmektedir. Rumî 23 Nisan gününe rastlayan bu tarih, halen kullandığımız milâdî takvime göre, 6 Mayıs gününe tekabül etmektedir. 9 Kasım - 5 Mayıs tarihlerini içine alan «Rûz-ı Kasım» kış devresidir. «Kasım Günleri» olarak adlandırılmakta ve 179 gün sürmektedir.

Rûz, Farsça «gün» demektir. Hızır ise Arapça'da «çayır, çimen yeşillik» anlamına gelir. Rûz-ı Hızır, Farsça bir terkip olup «Hızır Günü» karşılığındadır. Bu tamamlama Türkçe'de «Hızır Günleri» karşılığında da kullanılmaktadır.

Günün adlanması, Âb-ı Hayat (= Ölümsüzlük Suyu) içmiş olan Hızır Peygamber ile İlyas Peygamber'in buluşmalarının bu güne rastlamasından kaynaklanmaktadır. Halk inanışına göre; Hızır ve İlyas peygamberler, 5 Mayıs 6 Mayıs'a bağlayan gecenin sabahında buluşup görüşürler. Bu buluşmanın neticesinde; tabiata hayat, canlılık ve yeşillik gelir. Tabiatla iç içe yaşayan tarım ve hayvancılıkla geçinen yörelerde, bu gün, büyük bir sevinç kaynağı olmaktadır. Hızır ve İlyas adlarının kısaltılmış şekli daha sonraları, Rûz-ı Hızır (= Hızır Günü) karşılığında «Hidrellez» olarak kullanılmıştır.

Hidrellez, neşe saçan, umut ve coşku dolu bir gündür. Halkımız bu günü hayırlı ve uğurlu bilir, dileklerinin kabul olacağına inanır. Hidrellez gününde genellikle ev sahibi olmak, zengin olmak, sevgiliye kavuşmak, başarılı olmak, hırsızlıklardan korunmak veya kurtulmak gibi vb. isteklerde bulunulur. Dileklerin kabulüne yardımcı olmak üzere; sadaka vermek, oruç tutmak, kurban kesmek gibi pratiklere de yer verilir. Bütün hazırlıklar Hızır'a rastlamak ve ondan yardım almak amacıyla yöneliktir. Kurban ve adaklar «Hızır hakkı için» adanır ve yerine getirilir.

Hidrellez hazırlık ve kutlamalarını çoğunlukla gençler yürütürler. Bu günün olumlu pek çok niteliği yanında; kismet açan, mutlu yuvaların kurulmasına zemin hazırlayan yönü olduğuna da inanılır.

Türk ve Müslüman çevrelerdeki çeşitli kaynaklarda; Hızır'ın Hz. Nuh'un gemisinde bulunduğu, Adem ile Havva'nın ölümlerini Serdenip adasından getirdiği, Nuh Peygamber'in duasını aldığı dile getirilmektedir.

Anlatılanlara göre bir gün, taş üzerinde oturan Hızır, ayağa kalkıp yürümeğe başlayınca, kendisiyle birlikte oturduğu taş da yürümüş, ayağını bastığı yerlerde çi-

menler bitmiştir. Bundan dolayı yeşil anlamına gelen «Hızır» adını almıştır.

Hızır'ın çiçeklerden örülmüş bir hırkası, al renkli külahı, yeşil sarığı ve kırmızı papuçları vardır. Ak sakallıdır. Elleri yumuşak, beyaz ve kemiksizdir. Dilenci veya fakir kılığına girdiği de olur.

İlyas'ın giydikleri, Hızır'ın giydikleri gibi süslü ve renkli değildir. İlyas keçi derisinden uzun bir gömlek giyer. Uzun boylu, esmer ve oldukça zayıf bir ihtiyardır. Ateşten bir ata binerek göklere çıkar, yağmurlara hükmeder. İlyas da Hızır gibi dar da kalanların imdadına koşar. Ancak şöreti Hızır kadar yaygın değildir.

«İslâmiyetten önceki dönemlerde Türkler arasında yapılan bahar ve yaz âyinlerinde çok önemli bir fonksiyona sahip olan su kültü, etkisini «Hidrellez Günü» pratiklerinde de göstermektedir. Hızır'ın «yeşillik ve temiz yerleri sevdiği» düşüncesiyle, Hidrellez günü daima yeşillik ve sulak yerlerde toplanılır.

Bütün Türk coğrafyası üzerinde Hidrellez'le ilgili inanç ve uygulamalara baktığımızda; kıştan yaza geçiş ritüeli olarak yaşadığı çözülmektedir.»⁸

«Hidrellez, Türk folkloru yönünden başlı başına bir hazinedir. İnançlar, efsaneler, ümitlerle dolu, şiirlerle süslüdür. Türk insanının bulunduğu her yerde, Hidrellez bahar bayramı ve uygulaması vardır.»⁹ Bu çizgi, Balkanlardan Anadolu'ya, Kafkasya'dan Asya içlerine kadar uzanmakta, ölmezlik suyu ve baht açma gelenekleri ile devam etmektedir.

- 1 Ahmet Yaşar Ocak, İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır İlyas Kültürü, Ankara 1985, s. 43-55.
- 2 Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları II, İst. 1971, s. 151-152.
- 3 Mahmut Tezcan, «Hidrellez», Milli Kültür Derg. Sayı: 72, May. 1990, s. 16
- 4 Prof. Dr. Bilge Seyidoğlu, «Hidrellez», Milli Kültür Derg. Sayı: 72, May. 1990, s. 24.
- 5 Orhan Hançerlioğlu, İnanç Sözlüğü, İstanbul 1975, s. 241.

- 6 İsmail Özel, «Bizim Hıdrellez», Millî Kültür Dergisi, Sayı : 84, Mayıs 1991, s. 84-85.
- 7 M. Şakir Ülkütaşır, «Hıdrellez Hakkında Bir Araştırma» Türk Folkloru Araştırmaları Yılığı, Ankara 1975, s. 157-161.
- 8 Prof. Dr. Umay Günay, «Ritüeller ve Hıdrellez» Millî Kültür Dergisi, Sayı : 72, Mayıs 1990, s. 12.
- 9 İsmail Özel, «Bizim Hıdrellez» Millî Kültür Dergisi, Sayı : 84, Mayıs 1991, s. 84-85.

Hüsâm-ı Sahrâvî'nin «Tuhfeten Li-Hazret'îl Aliyye» Adlı Eserinde Atasözleri ve Deyimler

O. Kemâl KAYRA

Elmalı Halk Kitaplığı'nda 2980 kayıt no'lu nes-talik meşin cilt ve ebru kaplamalı şimdilik tek nüshası bilinen bu yazma eserin içinde bol miktarda atasözü ve deyme rastladık.

Büyük bir çoğunluğu Arapça olan önsözünden Kanunî'ye sunulduğu anlaşılan eser muhtemelen Hicrî X. yy.'la aittir. Önsözünde Kanunî Sultan Süleyman'a (926-974/1520-1566) sunulduğunu gösteren bölümde şöyle geçer:

«... tuhfeten li-hazretî'l aliyyeti'il-ulviyyeti ve's-süddeti'r-refiati'r-rıdveyyeti'l-âli'l-'Osmâniyyet'is-Sultân ibn Sultân Süleymân bin sultan Selim Hân rabbet'allahü itnâbe sürâdikâtı cemâlihi ve kemâlihi...»

Eserin müellifi, muhtevadan anlaşıldığına göre kervancıdır. Eser, genellikle eşekler ve eşekçilerin konuşmalarıyla geçer. Nesir ve nazım karışık olan bu eserde dil sade ve külfetsiz olmakla birlikte, nazım kısımlarında divan geleneğinin ince ve sanatlı söyleyişlerine de rastlarız. Kişiliği hakkında bilgi edinemediğimiz Hüsâm-ı Sahrâvî el-Culugi El-Bûtîmârî'nin nasıl bir eğitim gördüğünü kestirmek de mümkün değil.

Ahmet Ateş, «sahravi»den dolayı müellifin Konyalı olabileceğini zikretmiştir.¹

Eserde dört yerde adının «Harnâme» olarak geçmesi bu sahadaki yazılan Harnâmelerle de eser arasında bir bağlantı olabileceğini düşündürüyor.

Nitekim Şeyhî'nin ve Lütfî'nin Harnâmeleri ile Sahravi'nin Harnamesi arasında benzerlikler vardır. Bilhassa atasözleri ve deyimlerde Lütfî'nin Harnamesi ve Sahravi'nin eseri arasında çok yakın benzerlikler göze çarpmaktadır. Lütfî'nin Harnamesi üzerine Abdülkadir Karahan'ın sunduğu bildiride bu atasözlerinden bazılarını görmek mümkündür.²

Eserdeki atasözleri bazan bugün söylenen şekillerine yakın bazan da devrin dil özelliklerini taşır niteliktedir. Fakat, bazı atasözleri de mana olarak bugünkü şekillerine benzemekle birlikte şekil olarak değişiklidir. Tabii bu arada eserin adı olan «Harmaname»den dolayı da eşekle ilgili bol atasözüne de rastladık.

Aşağıda, eserde geçen atasözleriyle günümüzde kullanılan atasözlerinin şekil ve mana bakımından benzerliklerini ortaya koymaya çalıştık.

1) ATASÖZLERİ

- Danışıklı belen aşar (3a/2)
(Danışan dağlar aşmış, danışmayan düz ovada yolunu şaşmış)
- Görünen köye ne kulaguz gerek (3a/4-5)
(Görünen köy kılavuz istemez)
- Döğölmek ve söğölmek eşeğe yaraşır (4b/6)
(Dayak eşeğe yaraşır)
- İşegün ölümü ite düğündür (5b/4)
(Eşegin ölümü ite düğündür)
- Eşecigün berkce bağla, andan Tanrıya ısmarla (7a/4)
(Eşegi bağla işini sağla)
- İden bulur inleyen ölür (7b/8)
(Eden bulur inleyen ölür)
- Gendi düşen ağlamadı (12b/5)
(Kendi düşen ağlamaz)
- Eşek ölüsi büryân olmaz (14b/12)
(Eşek diri iken tatlıdır)
- At depişe ara yerde eşek öle (15a/12)
(At tepişir ara yerde eşek ölür)
- Ölme eşegim ölme, yonca biter yiyessin (15a/13)
(Ölme eşegim ölme, yonca bitecek)
- Eşegi düğüne okumuşlar, «ya odunu ek-sikdür yahud suyu» demiş (15b/7)
(Eşegi düğüne çağırmışlar, ya odun ek-sik ya su demiş)

- Şeytan azabda yaraşur (15b/10)
(Şeytan azapta gerek)
- Yiyen bilir kötegi (16b/1)
(Dayağı yiyen bilir)
- Yalnız elin avazası çıkmaz (16b/2)
(Tek elden ses çıkmaz)
(Tek kanatla uçulmaz)
(Tek kürekle mehtaba çıkılmaz)
(Yalnız kuş yuva yapmaz)
(Yalnız öküz boyunduruğa koşulmaz)
(Yalnız taş duvar olmaz)
(Yalnız yiyen sofrasını kendi kaldırır)
- İt-ile çuvala girdiğimiz yok (16b/4)
(İt ile çuvala girilmez)
- El attığı taş ırak gider (16b/4)
(Elin attığı taş ırak gider)
- Mivesiz ağaca taş atılmaz (16b/4-5)
(Meyvesiz ağaca kimse taş atmaz)
- Yohsul bayun ne kardaşı, eşek atın ne haldaşı (17a/9)
(Eşek atın ne yoldaşı, yoksul zenginin ne kardeşi)
- Kurd bir toydugu yere tokuz tolanur (17b/10)
(Köpek bir doyduğu yerde dokuz kere dolanır)
- Bozak keklığın yuvasını Tanrı yapar (18a/9)
(Garibin yuvasını Allah yapar)
- Tag ne kadar yüksek ise üzerinden yol aşar (18a/11)
(Dağ ne kadar yüce olsa onun da üzerinden yol geçer)
- İsteyen Tanrısını bulur (19a/12)
(Arayan belasını da bulur Mevlasını da)
- Boz atın yanında turan ya huyun öğrenür ya husın (19b/8)
(Kır atın yanında duran ya huyundan ya suyundan)
- Adamın eti yenmez, derisi hiç geyilmez (21b/10)
(Adamın eti yenmez, derisi giyilmez, tatlı dilinden başka nesi var?)
- Kilimine göre hoşdur kişiye pâ-dırâz itmek (27a/3)
(Ayağını yorganına göre uzat)
- Aç tavuk gendiyi tahıl bâzârında görür (27a/4)
(Aç tavuk kendini arpa anbarında görür)
(Aç tavuk uykusunda darı görür)
- Araba yuvarlandıktan sonra yol gösterici çok olur (28a/11)
(Eşek çamura batınca yol gösteren çok olur)
- Sirkat atına binen tez iner (28b/3-4)
(El atına binen tez iner)
- İşegi ıssı dediği yerde bağlayalım (31b/12)
(Eşegi sahibi dediği yere bağla da var sın kurt yesin)
- Acemi nalband gavur eşeginde öğrenir (36b/10)
(Acemi nalbant gavur eşeginde dener kendini)
- Davar alacası daşından adam alacası içinden (43b/6)
(Hayvanın alacası dışında olur, insanın alacası içinde)
(Kişi alası içten, yalkı alası dıştan)
- İnsan nefsinden hayvan yularından (43b/9)
(Hayvan yularından insan sözünden tutulur)
- İki karpuz bir elde rast gelmez (50b/6)
(İki karpuz bir koltuğa sığmaz)
(İki kılıç bir kına sığmaz)
(İki tavşan birden avlanmaz)
- Her kişi nitse özine gendi ider (54b/7)
(Kişi ne ederse kendine eder)
- Ac-ıla eceli gelen söyleşür (75a/4)
(Aç ile eceli gelen söyleşir)
- Yimişini yi ağacını sormagıl (81b/8)
(Meyvesini ye de ağacını sorma)
- Yalnız taş duvar olmaz (103a/11)
(Yalnız taş duvar olmaz)
- Er ölür adı ölmez, çağlı kalır (103a-13)
(Er ölür adı kalır)
- Gözün üstinde kaşun var dimezdi (111b/7)
(Gözün üstünde kaşın var dcdirtmez)

2) DEYİMLER

- Yüreğine su sepelemek (3a/4)
(Yüreğine su serpildi)
- Çanına ot tıkamak (14b/3)
(Çanına ot tıkamak)
- Bey eşegi gibi yatmak (18a/1)
(Bey danası gibi yatıp gevsemek)
- Eşegin ağırkanı, dellalığın çağırkanı (22b/1)
(Eşegin anırmazı olmaz)

- Damdan köpek düşer gibi (23a/12)
(Damdan düşen köpeğe dönmüş)
 - Sarı samanın altından kara sular yürütmek (26a/10)
(Saman altından su yürütmek)
 - İt-ile çuvala girmek (26a/11)
(İt ile çuvala girilmez)
 - Yog eşek sudan gelinceye değin (26b/6)
(Eşek sudan gelinceye kadar)
 - Dırnak çalı virmek (27a/8-9)
(Tırnak takar)
 - İt derisinden perverde olmuş Türk karkısı namazlagısına benzemek (28a/1)
(İt derisinden post olmaz)
 - Oduncu gözi amcada (28a/4)
(Oduncunun gözü ağaçtır)
 - Gökten zembille inmek (35a/3)
(Gökten zembille inmek)
 - Bir kulağından girip kesilmiş kulağından çıkmak (43b/12)
(Bir kulagından girip öbür kulağından çıkmak)
 - Elli karkaya bir sapan dağı (49b/13)
(Dokuz kurda bir hurda)
 - Seke büke gelmek (64b/2)
(Seke seke gelmek)
 - İt dişine tonuz derisi (84a/4)
(İt dişine domuz derisi)
 - Canı yabanda bulmak (104a/1)
(Canını yabanda bulmak)
- Bunların dışında metinde çok ilgi çekici atasözü ve deyimler de vardır. Bunlardan bazıları şunlardır :
- Kuvvetli gün toğuşundan besbellidir (3a/5)
 - Top yokdan torlak yegdür (3a/7-8)
 - Her kuşa beg virmegi kuşçı bilir, mezar'a ahvalin ikinci bilir (10a/11)
 - Emmi ziyan başım sagolsun (14a/11)
 - Tanlaya kalan kazâdan korkma (16a/13)
 - Sarmısak satar acısı düşman gözine (17a/1)
 - Pulluk yiyen akca bozar (19b/7)
 - Eşek başsız olmaz bostan dirler (22a/2)
 - Hizmet vaktında arpa torbasının dört kulbu olsa (27a/5)
 - Eşek gübresinde bostan olmaz (31a/4)
 - Bildiğiniz yanıldığımı degmez (40b/13)
 - Bâzâr görüsüz olmasın, göz de bâzârsız olmasın (43b/8)
 - İki kuş bir dogan-la kovulmaz (50b/6)
 - Aslı bed olan kişi sürer soya (62b/9)
 - Eşek yarısı guh-dâna varıcak, atın yarısı meydâna varıcak (81b/8)

- Eşek torbayıla ağırmarz (82a/9)
- Pîre yayaklık yaramaz (94b/6)
- Yağı çoğ olan kişi gündüz yakar (106b/2)
- Suç ölündür, değil öldürenin; cyyi koyup yatlı bildirenin (107b/5)
- Uluların köprü üze geçmegil (107b/8)
- Kırım hatibi misali (3b/5)
- Devletin elinden zamana devşirmek (4b/8)
- Geçmiş yagmura kepenek tutmak (5a/3-4)
- Dişleri ahengerler çekici gibi takır takır etmek (5a/12)
- Binâyı su üzerine yapmak (7a/5)
- Bokın basmış ayı gibi kemrenmek (17a/4)
- Yatırda ve tururda (18b/4)
- Kaz koza bakar gibi (20a/3)
- Burusu tutmuş karı gibi (21a/9)
- Bit başına astar sarmak (26a/4)
- Başsıza örülmüş tatik gibi (29a/10)
- Sekseninde onmadık pir-i nâ-bâlig gibi sorutmak (31a/3)
- Câna kalmaz canbaz can kurtaranı gibi (42a/6)
- Papuccı oltnayla berkinmiş gibi (42a/10)
- Çobanlar tagarcına benzemek (43a/2)
- Çukur çor olmak (45b/13)
- Ramazanda cemâl oynatmak (43a/7)
- Horasan tenbeli gibi bakınmak (69a/2)
- Katran çölmegi zift tursusu (97a/4)

Örneklerini çoğaltmamız mümkün olan, benzeri atasözü ve deyimlerle mükemmel bir folklor ürünü sayılabilecek Saharavi'nin Harnamesi şüphesiz XVI. yy.'da yazılan eserler içinde en dikkate değer örneklerden birisidir. İmlası, ses olayları ve morfolojisiyle bu eser Türk dil ve folklor ürünleri arasında gereken yeri alacaktır kanaatindeyiz.

1. Ahmet Ateş, Burdur-Antalya ve Havalisi Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe-Arapça-Farsça Mühim Eserler. Türk Dili ve Edb. Dergisi, cilt 2, sayı 3-4 1948 s. 177-178
2. Abdülkadir Karahan, Molla Lütfinin Harnamesi ve XV. yy. Sade Türk Neri, Türk Dili Kurultayında Sunulan Bildiriler, 1972'den ayrı basım Ank. 1975. s. 173-179.

Yaşayan Saz Şairlerimizden Âşık Mevlüt İhsanî'nin Bir Şiiri Üzerine

Dilâver DÜZGÜN

Uzattı elini ateş bıraktı
Kıvılcım döküldü parmaklarından
Şirin sözleriyle bağrımı yaktı
Alev alev yanan dudaklarından.

Gönül boğçasında aşkın saklarım
Yaduma düşende alıp yoklarım
Müşade edersen öper koklarım
Kara gözlerinden, yanaklarından.

Dünya bu dolaptan almıştır hızı
Güzel seven âşık çekmez mi sizi?
Bulut arkasında sabah yıldızı
Elmas küpelerin, kulaklarından.

Mevlüt İhsanî'yem yarımdan sorun
Dert bilen hekime veremden sorun
Aşkın ateşini Kerem'den sorun
Söktü dişlerinden, tırnaklarından.¹

Prof. Dr. Mehmet Kaplan «Metin tahlili denilen usul, edebi eseri, edebiyat tarihinden daha iyi kavrar. Burada edebi eser bizzat karşımızdadır. Onunla daha yakından ve geniş olarak temasa geçebiliriz. Yegâne olan metin hakkında, ona uygun, müşahhas bilgi, ancak bu suretle elde olunabilir»² demektedir.

Biz de bu görüşten hareketle bir halk şiiri örneğini karşımıza almak, «onunla daha yakından ve geniş olarak temasa geçmek» istiyoruz. Bu yazımızda, yaşayan usta saz şairlerimizden Âşık Mevlüt İhsanî'nin bir şiirini tahlil etmeye çalışacağız. Bu amaçla şiirde kullanılan gramatik unsurları ayrı ayrı ele alınıp, metin içinde yüklenedikleri anlamları araştırmak ve kelimeler arasındaki anlam ilişkileri üzerinde durarak bazı sonuçlara varmak istiyoruz. Şimdi bunları tek tek ele alalım.

A. İSİMLER

Elimizdeki şiirde kullanılan isimleri anlam ilişkisi bakımından ele aldığımızda

bunları şu dört kelimeye indirgememiz mümkündür :

1. SEVGİLİ (dudak, el, göz, kulak, küpe, parmak, yanak)
2. ATEŞ (ateş, kıvılcım)
3. AŞK (aşk, bağır, gönül)
4. DERT (dert, hekim, sızı, verem)

Şiirdeki diğer kelimeler de anlam ilişkisi bakımından bu dört kelimeye bağlanabilir.

Sevgilinin organlarından bazılarının isimleri şiirin ilk üç hanesine serpiştirilmiştir. Bunlar, halk şiiri ve halk hikâyesi geleneğinde ideal sevgilinin fiziki yapısını en iyi şekilde ortaya koyan unsurlardır :

Şirin sözleriyle bağrımı yaktı

Alev alev yanan dudaklarından

mısrarlarında olduğu gibi.

B. SIFATLAR

Şiirde yer alan sıfatlardan üçü niteleme, diğeri ise işaret sıfatıdır. Niteleme sıfatlarından ilki sevgilinin davranışını, ikincisi bir organını, üçüncüsü de bir süs eşyasını nitelemektedir :

- 1.. ŞİRİN (söz)
2. KARA (göz)
3. ELMAS (küpe)

Zaten sevgiliyi sevgili yapan vasıflar bunlar değil midir? : davranış şekli, fiziki görünüm ve ziynet eşyası. Bu üç unsuru kendinde toplayan sevgili, artık ateş saçmakta ve âşığı yakıp kavurmaktadır.

İşaret sıfatı olan «bu» ile «dolap» kelimesine işaret edilmiştir. Şiirin merkezini oluşturduğunu iddia edebileceğimiz «dolap», aşk dolabıdır. Aşk dolabı hızla dönmekte ve âşığın aklını başından almaktadır.

Az sayıda sıfat kullanılmış olmasına rağmen, şiirde baştan sona kadar canlı bir sevgili tasviriyle karşılaşırız. Cıvelî,

nazlı, her yanından ateş saçan bir sevgili. Şair bu başarısını zengin imajlarına, telmihlere ve kullandığı partisiplere (yanan, seven, bilen) borçludur. Âşık Mevlüt İhsani az, sayıda sıfatla büyük birer imaj dünyasının kapılarını zorlamıştır : kara (göz), şirin (söz), elmas (küpe). Bunlar bütünüyle sevgiliyi kuşatıyor. Şair, sıfatları ve onların nitelediği isimleri iyi seçmiş, ayrıca saz şiiri geleneğine bağlı kalarak çağrışım dünyasının sınırlarını genişletmiştir.

Şiirde tasvir edilen sevgili, sanki ateşten bir yaratıktır. Eliyle ateş bırakıyor, parmaklarından kıvılcım dökülüyor, dudakları alev alev yanıyor. Aslında şiirde her kelimenin altından bir yanık kokusu geliyor. «Kerem» kelimesi bir isim olarak fazla bir öneme sahip değil. Ama «Kerem ile Aslı» hikâyesine telmihte bulunduğu düşünülrse, onun da «ateş», «yanmak», «kül olmak» gibi anlamları içerdiğini görürüz.

C. FİLLER

Şiirde yer alan fiillerin çoğunda bir hareketlilik hakimdir: uzatmak, dökmek, yoklamak, almak, öpmek, sökmek... Âşıkla mâşuk arasındaki ilişkiler söz konusu olduğu için, bu çeşit fiiller seçilmiştir. Hareketliliğin kaynağı mâşuktur. Âşık biraz daha pasifize edilmiş durumdadır. Sevgilinin yaptıkları karşısında o, «verem» gibi onulmaz bir dertle karşı karşıya gelmiştir. Onun hareketleri sevgilinin iznine bağlıdır.

Müsade edersen öper, koklarım

mısraı âşığın içinde bulunduğu aczi ve çaresizliği anlatan ifadelerdendir.

İlk dörtlükte fiillerin bilinen geçmiş zaman şekli kullanılmış. Bu şekil, mânâya kesinlik kazandırıyor. Şair, içinde bulunduğu şartları hazırlayan sevgilinin yaptıklarını açık ve kesin bir biçimde ifade ediyor :

Uzattı elini, ateş bıraktı.

İkinci dörtlükte kullanılan geniş zaman şekli ise mânâya süreklilik kazandırmayı amaçlıyor.

Gönül bohçasında aşkın saklarım

sözleri, aşkın devamlı olmasını arzu etmekten başka bir şey değildir.

Üçüncü dörtlük ise şairin tecrübelerinin ifade edildiği kısımdır. Almak fiiline getirilen kuvvetlendirme eki ile çekmek fiilinin olumsuz geniş zaman şekline getirilen soru eki, şairin, söylediklerine kuvvetle inandığını ve başkalarını da inandırmak istediğini gösteriyor. Burada «çekmez mi» ifadesi, olumlu, kesin, geniş zaman anlamında kullanılmıştır. Yani «elbette çeker» demektir. Bu, bir bakıma kendisini teselli etmek, bir yandan da davranışlarında haklı olduğunu kanıtlamak için ortaya atılmıştır :

Dünya bu dolaptan almıştır hızı

Güzel seven âşık çekmez mi sızı?

Son dörtlük, şairin davranışlarındaki haklılığını isbata çalıştığı son merhale. Bunu açık olarak başkalarına anlatabilmek için bu kez fiilleri emir kipine sokmuş. Sormak fiilini üç mısra da arkaya kullanarak redif meydana getirmiş. Sonra kendisini en iyi anlatacak bir örnek bulmuş :

Aşkın âteşini Kerem'den sorun

Söktü dişlerinden, tırnaklarından.

Şair, son dörtlükte birbiriyle bütünleşmiş ikiliklerden söz ediyor. «Dert bilen hekim ile verem» ve «aşkın ateşi ile Kerem» arasında nasıl sıkı bir ilişki varsa, Mevlüt İhsani ile yara arasında da aynı kuvvette bir ilişki vardır. Mahlasın da yer aldığı bu son dörtlükte şairin içinde bulunduğu durum «yara» kelimesiyle özetleniyor. Aşk ateşinin doğurduğu yara.

D. ZARFLAR

Şiirde yer alan ve aynen tekrarlar grubuna giren «alev alev» zarfı, yanmak fiilini, daha doğrusu partisip ekiyle elde edilen sıfatı, «yanan» kelimesini nitelemektedir. Burada bir çokluk ve devamlılık söz konusudur.

«Düşende», Azeri sahasının bir özelliğini yansıtmakta ve «düşüğü zaman», «düşünce» anlamında bir zarf olarak karşımıza çıkmaktadır.

Almak fiiline getirilen -ıp gerundium ekiyle yapılan bir diğer zarf ise, «yoklamak» fiiliyle birlikte kullanılan «alıp» kelimesidir. Böylece,

Yâdıma düşende alıp yoklarım
mısraıyla, gönül bohçasında saklanan aş-
ka zaman zaman başvurulduğu, ama bu-
nun sürekli olduğu vurgulanıyor.

SONUÇ

Bütün bunlardan sonra diyebiliriz ki
günümüzün usta saz şâirlerinden Âşık
Mevlüt İhsani, bu güzel lirik şiiriyle bize
aşkı bir başka göz ve bir başka dikkatle
göstermiş ve onu «ateş» olarak tanımla-

mıştır. Göstermiştir diyoruz, çünkü kar-
şımızda ateş yığınınından oluşan bir tablo
vardır.

-
- 1 Köz dergisinin Ağustos 1979 da yayın-
lanan 1. sayısında da mevcut olan şiir,
12.5.1989 tarihinde ayrıca tarafımızdan
derlenmiştir.
 - 2 Prof. Dr. Mehmet Kaplan, Şiir Tahlil-
leri-I., İstanbul, 1984, s. 7.

Yozgatlı Halk Şairi Nâzî Üzerine

Filiz KLIÇ

Yozgat'ın geçmiş kültürel ve folklorik yapısını gün ışığına çıkarmayı amaç edinmiş bir akademisyen ve araştırmacı M. Öcal Oğuz. Bu şehrimizin kültürel yapısı üzerine yayınladığı çeşitli yazılarıyla ve Yozgatlı şair Hüznî'ye dair kitaplarıyla tanıdığımız Oğuz'un **Yozgatlı Nâzî** adlı çalışması da yayınlandı. Genel okuyucuya ulaşmayı hedefleyen transkripsiyonsuz bir neşir.

Nâzî Yozgat'ın yetiştirdiği değerlerden biri. Asıl adı Mustafa. Trajik bir insan. Doğumundan kısa bir süre sonra babasını kaybederek kaderin ilk sillesini yer. Ağabeyinin himâyesinde iyi bir tahsil görür, çok iyi derecede Farsça ve Arapça öğrenir. Zekası, bilgisi ve yeteneği sayesinde getirildiği orman memurluğu görevinden kimine göre çekemeyenlerin iftiraları kimine göre de devrin padişahı Abdülhamid'e yazdığı bir hicviyeden dolayı ayrılmak zorunda kalır, ikinci darbe, oğlunu kaybeder, hayatı kararır. Kısa bir süre sonra da şiirlerinin pek çoğunun ana temasını oluşturan hastalığı onu yer bitirir. Çok geçmeden geride gencecik bir eş ve boynu bükük bir kız evlat bırakarak vefat eder. Tabir câizse gözü arkada ölüme yenik düşmüştür.

Kitabın başındaki Nâzî'nin portesine baktığımızda yakışıklı bir İstanbul efendi-

sini görüyoruz. Araştırmacının ona dair yaptığı ruhî ve fizikî tasvirler bu görüşümüzü doğrular mahiyete. Şiirlerini okudukça da hassas bir insanla karşı karşıya olduğumuz anlıyoruz. Bu açıklamaları niçin yaptık? Şairin Nâzî mahlasını alması konusunda bazı görüşler ileri sürülmüş. Hepsini bir yana bence Nâzî tam şairimize uygun bir mahlas. İsmiyle müsemmâ denir ya, Nâzî de mahlasıyla müsemmâ.

Edebî yönüne gelince, Nâzî'yi otuz üç yıllık kısacık ömrüne sığdırabildiği şiirleriyle tanımaya çalışıyoruz. Şiirlerinin önemli bir bölümünde hastalığından, hastanede yattığı günlerde çektiği gurbet ve yalnızlık açısından dert yanar. Bu duygu yoğunluğu onu lirizmi kuvvetli bir şair yapmıştır :

**Nâzî böyle imiş Hak'ta tecelli
Bu dertler derûnum aldı temelli
Yoktur bir âşinâm etsin teselli
Def olur mu dilden gam terânemiz**

Şu beyitte de «aman doktor derdime bir çare» feryatlarını duyuyor, ister istemez içimiz burkuluyor :

**Doktor kerem et derdime imdadı yetiştir
Bir Hâlık'ımız Hazret-i Mevlâyı seversen**

Bu mısralara bakıp onun bütün şiirlerinin böylesine iç karartıcı olduğunu da sanmayın. İnsan şair olur da güzelden, sevgiliden, aşktan bahsetmez mi? Yakışıklı

bir genç olarak Yazgatlı genç kızların yüreklerini hoplatan Nâzî'nin şiirlerinde de bu temalar işlenmiş. Oğuz'un deyimiyle Nâzî bu tür şiirlerinde gelenekli edebiyat-taki âşık-maşuk-rakip maraziliğinden sıyrılmış, Karacaoğlan'ı andıran bir uçarılığa ulaşmış :

**Gülşenden mi teşrif böyle gülerək
Ruhların mı verdi söyle güle renk
Cana gel yat benim aguşumda tek
Sohbet mıram etme kol incinmesin
Gülşen içre bir gül-i ra'na ki hub oynar
güler**

**Pek tıfıldır âfetim destinde top oynar
güler**
beytinde de çocukca, kıpır kıpır bir söyleşiyle karşılaşyoruz.

Nâzî, hem yeni kelimelerle kafiye yapmakta hem de kelimeleri eklerle zenginleştirmede başarılı örnekler vermiştir:
**Açılmış pembe güller gül ruyunda
gülfeşenliktir.**

**Bahar-ı hüsnüne hatlar erişmiş
yasemenliktir.**

**İtrılı zülf kakülü şanelenmiş fesleğenliktir
Sakın küyundan ey Nâzî dolaşma
incinmeliktir.**

**Cefâ vü cevrden el çekme ölmez herçi
bad-abad**

Eserde Yozgat'ın siyasi ve kültürel durumuna değinen kısa bir girişten sonra birinci bölümde Nâzî'nin —bizim de yazımızda üzerinde bir nebze durduğumuz— hayatı ve edebi şahsiyetinin ardından ikinci bölümde aruz ve hece ile yazdığı şiir-

leri sıralanıyor. Daha sonra şiirlerin ilk dörtlük/ beyit/ bendinin son mısraları alınarak bir indeks, mahallî kelime ve deyimlerin verildiği küçük bir lugatçe ve bibliyografya sunuluyor.

Halk şairi veya mahallî klasik olarak nitelendirebileceğimiz Nâzî'nin şiirlerini bir çırpıda sıkılmadan okuyorsunuz. Hece vezniyle, yazdığı şiirlerinden özellikle koşmalarındaki lirizmden, akıcılıktan büyük zevk alıyorsunuz. Kimi şiirinde Fuzûlî'yi hatırlarken kiminde de Karacaoğlan, Aşık Ömer ya da Ercişli Emrah'dan izler görüyorsunuz.

Nâzî'nin ölümünden sonra yakınları tarafından yazdıkları —bizde de hatırası kalsın diye— pay edilmiş. Buradan hareketle şiirlerinde gördüğümüz vezin hataları ve kelime düşüklüklerini elde derli toplu bir divanının olmamasına bağlayabileceğimiz gibi, erken ölümü sebebiyle şekil özellikleri üzerinde fazla duramamış olabilir fikrini de yürütebiliriz.

Dr. Öcal Oğuz'un çalışmaları sayesinde kültürümüzü oluşturan yapı taşlarından birini daha tanıma imkanı buluyoruz. Amacımız kitabı genel hatlarıyla okuyucuya tanıtmak olduğu için Nâzî'nin gerek hayatı gerekse edebî kişiliği üzerinde çok kısa bilgiler vermekle yetindik. Eserde Nâzî her yönüyle çok daha etraflı bir şekilde anlatılıyor. Hem şairimiz hakkın-da daha fazla bilgi edinmek, hem de onun duygu yüklü bir tutam şiirinden tat almak istiyorsanız bu kitabı okuyun.